

Colofon

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Vrouwen-geschiedenis en verschijnt drie keer per jaar (februari, juni en oktober).

Informatie op internet: www.gendergeschiedenis.nl

Redactie

Greetje Bijl (public relations)
Sophie Bollen (hoofdredactie)
Barbara Bulckaert (eindredactie)
Renate Klinkenberg
Inge-Marlies Sanders (penningen)
Esmeralda Tjihoff
Hilde Timmerman
Sara Tilstra (eindredactie)

Redactieadres

Sophie Bollen
VUB/Vakgroep Metajuridica
Pleinlaan 2
1050 Brussel
E-mail: sbollen@vub.ac.be
Tel. 02-6291495

Lidmaatschap

VVG, p/a IIAV, Obiplein 4, 1094 RB Amsterdam
Tel: 020-6651318; Fax: 020-6655812,
Internet: www.gendergeschiedenis.nl.

Voor privé-personen bedraagt de contributie €27,50 per jaar (lidmaatschap); reductie-lidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder €700,- p.m.: €22,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse Algemene Ledenvergadering.

Voor instellingen kost een abonnement op *Historica* €22,-. Abonnees kunnen geen aanspraak maken op de rechten van de leden. Het abonnementsgeld dient vooruit te worden betaald. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.

U kunt lid of abonnee worden via de website, door te belten, door het bedrag over te maken op het VVG-gironummer 4102980, of door een briefkaart te sturen naar de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis. U ontvangt dan een acceptgiro. Belgische leden maken gebruik van het volgende rekeningnummer: INGBNL2A (BIC-code) en NL94 INGB 0004102980 (IBAN-code). Donaties zijn ook van harte welkom.

Inleveren kopij

Auteurs wordt verzocht tevoren contact op te nemen met de redactie. De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen.

Bestuur Vereniging voor Vrouwengeschiedenis

Renée Nip (secretaris)
secretaris@gendergeschiedenis.nl
Jasmijn van Mil (penningmeester)
jasmijnvanmil@gmail.com
Evelien Rijsbosch (IIAV)
E.Rijsbosch@aletta.nu
Greetje Bijl (Historica)
saartjes3@hotmail.com
Els Flour
E.Flour@amazon.be
Maaike Messelink
maaikemesselink@gmail.com

Raad van Aanbeveling van de VVG

prof.dr. (em.) Piet Blaas (EUR)
prof.dr. Hans Blom (UvA en NIOD)
prof.dr. Rosi Braidotti (UU)
prof.dr. Maria Grever (EUR)
prof.dr. Willy Jansen (KUN)
prof.dr. Paul Klep (KUN)
prof.dr. Selma Leydesdorff (UvA)
prof.dr. Joyce Outshoorn (RUL)
prof.dr. Marjan Schwegman (UU)

Historica verschijnt met steun van het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV), www.iiav.nl

ISSN 1382-3914

Lay-out: Pien Steringa

Diges | geschiedenis & media

Druk: Zet & Print, Naarden

Distributie: AM-groep, Hoofddorp

Foto omslag: Portret van Louis Frank. Bron: Louis Frank, *Catechismus der vrouw*. Vertaald door Th. Schook-Haver en W. Drucker. Amsterdam 1895.

In dit nummer

/ Feminisme /

- 3 Louis Frank (1864-1917) en de beperkingen van het mannelijke feminisme
Ad Knotter

/ Kunstenaars /

- 6 De Engelse dichter en kunstschilder Dante Gabriel Rossetti
Marianne Van Remoortel

/ Demografie /

- 9 De levensloop van onwettige kinderen in het Brugse Vrije in de eerste helft van de negentiende eeuw
Sofie De Langhe

/ Feminisme /

- 12 De sociologie van Rodolphe Broda als wetenschappelijke onderbouw voor het relationele feminisme aan het begin van de twintigste eeuw
Bregt Saenen

/ Feminisme /

- 18 Dwingende groeps cultuur in de tweede feministische golf
Martine van Leeuwen en Anne Petterson

/ Genderview /

- 25 Marjan Schwegman
Renate Klinkenberg en Sara Tilstra

/ Recensie /

- 28 Een sociale geschiedenis van abortus in België
Hans de Waardt
29 Het fantastische leven aan het hof van Maria van Hongarije (1505-1558)
Véronique Lambert

/ Onder de loep /

- 30 Vrouwenberoepen gepost
Els Flour

31 / Service en nieuwe boeken /

Onder *historicae*

Man, man, man

Ik heb het niet nagekeken maar ik durf er om te wedden dat dit de eerste maal is dat een portretfoto van een man de cover van *Historica* siert. Geen paniek, dit is geen voorbode van het ter ziele gaan van een traditie waarbij dit tijdschrift steeds vrouwen in het middelpunt van de geschiedenis plaatste. Maar in een nummer waar de helft van de artikels aan mannen is gewijd, is een covermodel met baard niet misplaatst, zo leek me. Zeker omdat de man in kwestie, Louis Frank, tot de eerste mannelijke feministen wordt gerekend. Hoewel zijn angst voor de vestiging van een *gynécocratie* en zijn uitgesproken verschilfeminisme hem vandaag een allesbehalve vrouwvriendelijk etiket zou opleveren. Toch waren het niet zijn ideeën die zijn vrouwelijke medestanders deden besluiten om hem uit de *Ligue belge du droit des femmes* te zetten, zo schrijft Ad Knotter, maar wel Franks eigengereide en autoritaire stijl van optreden. Ook Bregt Saenen beschrijft hoe het feministische gedachtegoed dat in het begin van de twintigste eeuw circuleerde binnen netwerken van de progressieve Europese intelligentsia, het pleidooi voor gelijke rechten rijmde met een verschillende maatschappelijke taakverdeling voor vrouwen en mannen. Een constructie waarmee de sterk marxistisch geïnspireerde tweede golf feministen het beslist mee oneens waren. Anne Petterson en Martine van Leeuwen beschrijven hoe dit 'socialistisch feminisme' echter niet door alle vrouwen die deel uitmaakten van de beweging, als bevrijdend werd ervaren. Of hoe vrouwen die elkaar vonden uit onvrede met de heersende rolpatronen, zichzelf al snel een nieuw dwingend keurslijf aanpasten.

De derde man die in dit nummer de revue passeert, is de Engelse dichter en kunstenaar Dante Gabriel Rossetti. Een aantal traumatische gebeurtenissen in het leven van Rossetti verklaren diens fascinatie voor thema's als moederschap en geboorte, zo valt te lezen in de bijdrage van Marianne Van Remoortel. Het enige artikel waar mannen letterlijk ontbreken, is dat van Sofie De Langhe. Zij onderzocht de overlevings- en huwelijkskansen van bastaardkinderen in het Brugse Vrije.

In Genderview vertelt Marjan Schwegman hoe zij als directeur van het NIOD een 'feminiene' managementstijl hanteert. Dat uit zich niet alleen in meer broodjes kaas en kruidenthee voor de vrouwelijke personeelsleden maar ook in expliciet oog hebben voor man-vrouwverhoudingen binnen haar eigen instelling en de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Zou er dan toch zo iets bestaan als een vrouwelijke aanpak die niet alleen verschillend is maar ook verschil maakt?

De lezers die met de aanblik van deze *Historica* een radicale koerswijziging vreesden, kunnen dus gerust op beide oren slapen. Vrouwen- en gendergeschiedenis blijven de inspiratiebron en bestaansreden van dit tijdschrift. En daar horen ook af en toe artikels over mannen bij.

Sophie Bollen, hoofdredactrice *Historica*

Louis Frank (1864-1917) en de beperkingen van het mannelijke feminisme¹

“Onder elkaar zullen de dames nooit een Stuart Mill voortbrengen”

Bovenstaand citaat is van de Belgische feminist Louis Frank. Hij schreef het in 1894 nadat hij op 26 december 1893 uit het bestuur van de *Ligue belge du droit des femmes* was gezet.² Deze eerste feministische organisatie in België was het jaar daarvoor mede door hem opgericht, maar zijn vrouwelijke medebestuurders hadden al snel genoeg van zijn autoritaire en eigengereide manier van optreden. “Frank heerst hier als een Napoleon”, aldus bestuurslid Isabelle Gatti de Gamond.³ Een tijdgenoot herinnert zich: “De vrouwen spanden al spoedig tegen hem samen. Hij had teveel op eigen houtje gedaan. [...] Op een bijeenkomst in het groot auditorium van de Universiteit (ik was erbij en ik zie de scène nog voor me) voltrokken de dames woedend het vonnis over hun apostel, die zich niets aantrok van hun eisen. Dat was een grappig schouwspel. Frank verdedigde zich met verve, gaf overal antwoord op. Deze vrouwen van de wereld waren verontwaardigde furies geworden!”⁴

/ Ad Knotter /

Na zijn verwijdering uit de *Ligue* ging Frank als zelfstandig feministisch publicist verder. Hij is internationaal gezien vooral bekend geworden vanwege zijn strijd voor de toelating van vrouwen tot de advocatuur.⁵ Bij nadere beschouwing blijkt zijn feminisme niet erg verstrekkend te zijn geweest. Franks laatnegentiende-eeuwse feminisme kan niet gelijk worden gesteld met het hedendaagse. Hij had er bijvoorbeeld geen probleem mee het huishouden speciaal voor de vrouw te reserveren en hij was geen voorstander van kiesrecht voor gehuwde vrouwen, omdat dat dit volgens hem tot onenigheid in het gezin, ja zelfs tot een *gynécocratie* zou leiden. Ook uit andere uitlatingen blijkt dat hij geen hoge dunk had van vrouwen.

In deze bijdrage wil ik proberen na te gaan wat het feminisme van Louis Frank eigenlijk inhield. Het gaat niet om een complete analyse, daarvoor verwijs ik naar het doctoraatsonderzoek van Julie Carlier (Universiteit Gent) over het vroege feminisme in België. Julie heeft het door haar verzamelde materiaal met enig enthousiasme aan mij ter beschikking gesteld, ik ben haar daarvoor erg erkentelijk.

Wie was Louis Frank?

Louis Frank werd in 1864 in Brussel geboren, in een bemiddeld joods gezin, dat van vaderskant twee generaties eerder uit Frankrijk naar België was gekomen. Hij was niet alleen in België, maar ook elders in Europa, een belangrijke feministische figuur, met een enorme publicistische en organisatorische activiteit. Na de afsluiting van zijn rechtenstudie in Brussel in 1886 verdedigde hij in 1887 een proefschrift in Bologna en publiceerde hij (eveneens in

1887) een brochure over de advocatuur in Italië. Het laatste hoofdstuk van deze brochure behandelt de positie van vrouwelijke advocaten, met name de aanvankelijke toelating en latere afwijzing van de Italiaanse Lydia Poët in 1883. De weigering, in 1888, om de Belgische juriste Marie Popelin, met wie hij samen had gestudeerd, toe te laten tot de Brusselse balie zou de belangrijkste aanleiding zijn geweest voor zijn inzet voor het feminisme. Met haar richtte hij in 1892 de *Ligue belge du droit des femmes* op.

Naar aanleiding van deze *affaire Popelin*, die in die tijd veel ophef maakte, verscheen in 1888 zijn eerste feministische werk: *La femme-avocat. Exposé historique et critique de la question*.⁶ In dit breed opgezette boek, met gegevens uit allerlei landen, weerlegde hij systematisch alle argumenten tegen de toelating van Popelin als advocaat. Hij trad ook persoonlijk voor haar op in verschillende beroepszaken, maar zonder succes; in België zouden vrouwen pas in 1922 advocaat mogen worden. In Frankrijk wist hij meer te bereiken. In de jaren 1890 begon Frank zich actief te bemoeien met de toelating tot de balie van de Françoise Jeanne Chauvin. Chauvin beschouwde Frank als de enige serieuze (mannelijke) feminist die met succes voor haar zaak had gewerkt.⁷ De zaak Chauvin werd een *cause célèbre*, die vooral in Frankrijk veel publiciteit genereerde. Deze acties leidden in Frankrijk uiteindelijk in 1910 tot een wetswijziging die het mogelijk maakte dat vrouwen tot de advocatuur werden toegelaten.

In Nederland is Frank minder bekend. Er wordt her en der naar hem verwezen in de literatuur over de eerste feministische golf, maar daar blijft het bij. Volgens de literatuur kende hij de feministische bibliotheek van Carel Victor Gerritsen – feministisch radicaal en later echtgenoot van Aletta Jacobs. Ook had hij veel contact met Wilhelmina Drucker, onder meer

als juridisch medewerker van haar blad *Evolu-tie*.⁸ Interessanter is dat Drucker naar eigen zeggen tijdens haar bezoek aan het congres van de socialistische Internationale in Brussel in 1891 de stoot had gegeven tot de oprichting van de *Ligue belge du droit des femmes*.⁹ Frank was daar, zoals gezegd, nauw bij betrokken.

Feministisch publicist

In de bestaande literatuur wordt de indruk gewekt dat Franks voornaamste feministische programmapunt bestond uit de toegang van vrouwen tot de vrije beroepen, maar dat doet zeker geen recht aan zijn veelomvattende activiteiten en publicaties. Na zijn ‘bekering’ tot het feminisme naar aanleiding van de *affaire Popelin* liet Frank een baan bij het bankiershuis Rothschild in Parijs schieten voor een betrekking bij de *Université Libre de Bruxelles*, waardoor hij onderzoek kon doen en publiceren over de positie van de vrouw. Na 1892 schreef Frank daarover in totaal negen boeken en tal

Bron: Louis Frank, Catechismus der vrouw, Amsterdam 1895.

Portret van Louis Frank.

van stukjes in kranten en periodieken in binnen- en buitenland. Hij was ook actief in de internationale vredesbeweging.¹⁰ Als wereldfederalist was hij voorstander van een wereldregering en >>

heeft hij onder meer een curieus, maar gezien de huidige positie van Brussel in Europa, profetisch voorstel gedaan om van Brussel de neutrale wereldhoofdstad te maken, als *District Fédéral du Monde*, analoog aan de positie van Washington DC in de Verenigde Staten.¹¹

In 1892 verscheen Franks feministische hoofdwerk *Essai sur la Condition Politique de la Femme: Étude de Sociologie et de Législation*, met een omvang van ruim 600 pagina's. Het bestond uit twee delen. In het eerste deel behandelde hij opvattingen en voorstellen voor de

reau op, het *Office Féministe Universel*. Als uitgaven van dit bureau publiceerde hij diverse studies over de positie van de vrouw, met voorstellen voor verbetering: over het recht van de vrouw om in rechte te getuigen (*Le Témoignage de la Femme*, 1896); over het recht van getrouwde vrouwen eigen spaargeld te beheren (*L'Épargne de la Femme Mariée*, 1896); over de inkomsten van arbeidersgezinnen (*Les Salaires de la Famille Ouvrière*, 1896); en over de noodzaak van zwangerschaps- en moederschapsverlof (*L'Assurance Maternelle*, 1897). In een ander verband publiceerde hij boeken over de vrouw in overheidsdienst (*La Femme dans les Emplois Publics. Enquête et rapport*, 1893); over de vrouw en het alcoholisme (*La Femme contre l'alcool*, 1896); en over de opleiding van meisjes tot huisvrouw (*L'Éducation domestique des jeunes filles ou la formation des mères*, 1905). Het laatste maakt meteen duidelijk dat wij Franks laatnegentiende-eeuwse feminisme niet gelijk kunnen stellen met het hedendaagse. Hij had er geen probleem mee het huishouden speciaal voor de vrouw te reserveren.

Cathechismus der Vrouw

Franks bekendste en invloedrijkste feministische publicatie was *Le Grand Catéchisme de la Femme* uit 1894, een populariserend werk dat in de vorm van vragen en antwoorden de belangrijkste bezwaren tegen het feminisme weerlegde. Het werd in zes talen vertaald, waaronder in het Nederlands.¹² In zijn *Catechismus* ontvouwt Frank een programma van juridische gelijkstelling van de vrouw op vier terreinen: in het gezin (dus afschaffing van de maritale macht van de man); in het eigendomsrecht (dus zelfbeschikkingsrecht van de vrouw over haar vermogen); in de beroepsuitoefening (dus opening van alle betrekkingen voor de vrouw); en in het openbaar bestuur (dus invloed van de vrouw op het beheer der publieke zaken).¹³ Hij beschouwt de positie van de

vrouw, en ook haar bevrijding, echter uitsluitend in juridische termen. Hoe belangrijk ook, daarin zit een belangrijk verschil met het hedendaagse feminisme. Onder invloed van het begrip *gender* ligt tegenwoordig veel meer de nadruk op het opheffen van de maatschappelijke ongelijkheid tussen man en vrouw.

Door zijn juridische benadering geeft Frank juist blijk van daarin weinig inzicht te hebben. De beoogde *juridische* gelijkstelling leidt in zijn voorstellen niet tot *sociale* gelijkstelling. Frank wil wel de juridische ongelijkheid der seksen afschaffen, maar daarmee nog niet de gezinsmoraal. In plaats van de maritale macht bepleit Frank een tweehoofdig stelsel. "In het gezin hetwelk op rationele basis steunt, heeft men twee hoofden: den man, belast met de zaken buitenshuis; de vrouw, bekleed met soevereine macht in huis", aldus Frank. Volgens hem is de 'principale' roeping van de vrouw: "te huwen, de levensgezellin van den man te zijn en kinderen op te voeden tot nuttige burgers". Daarvoor moet zij wel een goede opleiding hebben genoten. Waarom? "Omdat zij dan de ware gezellin van haar man zal zijn [...]; dan zal de vrouw haar man begrijpen en hem bijstaan in het familiebeheer". Een goede opleiding is ook nodig, want: "Een onwetende vrouw [...] kan haar zonen geen smaak voor arbeid, geen liefde voor studie inprenten". Een goede opleiding is voor de vrouw verder nodig, omdat: "indien de dood de vrouw van den bijstand haars man berooft, zal zij het bestuur van het gezin op zich moeten nemen". Verder wijst Frank erop dat er miljoenen vrouwen zijn die niet trouwen, en die daarom moeten werken om hun brood te verdienen. Ook om dat mogelijk te maken is een goede opleiding voor de vrouw nodig.

Op de vraag of "de roeping der vrouw aan den huiselijken haard niet onvereenigbaar [is] met de eischen aan een openbare betrekking verbonden?" antwoordt Frank slechts dat "niet alle vrouwen huwen. Zij welke niet door een

Bron: <http://www.rosadoc.be/joomla/images/stories/spotopjesnieuw/mariepopelinfinim258.gif>

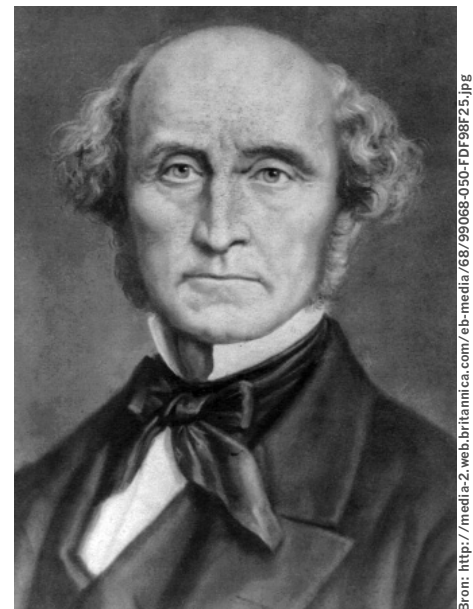

Marie Popelin.

maatschappelijke en politieke emancipatie van de vrouwen, met talrijke juridische argumenten en voorstellen; in het tweede deel onderzocht hij de toestand van de vrouw en de vrouwenrechten in landen over de hele wereld. Het boek ademt een overduidelijk progressief-liberaal vooruitgangsgeloof: de mensheid is wereldwijd op weg naar meer vrijheid en gelijkheid, en dat geldt ook voor de rechten van de vrouw. Het werd overal positief ontvangen, onder meer in de Parijse pers, als uiting van een gematigd feminisme. In zijn *Essai* geeft Frank blijk van een grote bewondering voor Engelse liberale feminist Stuart Mill, niet alleen voor zijn theoretische werk, maar ook vanwege zijn activisme. Frank verwijst onder meer naar Mills optreden voor het vrouwenkiesrecht in het Britse Parlement in 1866 – waar die overigens slechts hoongelach ontving. Het zou kunnen zijn – zoals zijn biografie De Bueger-Van Lierde veronderstelt – dat het activisme van Stuart Mill hem heeft geïnspireerd om mee te werken aan de oprichting van de *Ligue Belge du Droit des Femmes*, maar dat blijft speculatie.

Zijn verwijdering uit het bestuur van de *Ligue* in 1893 verhinderde Frank niet op het feministische pad door te gaan. In 1896 richtte Frank een eigen feministisch documentatiebu-

Portret van Stuart Mill, de grote inspirator van Louis Frank.

Bron: <http://media-2.web.britannica.com/eb-media/68/95068-050-FDF98F25.jpg>

Postkaart die de spot drijft met vrouwelijke advocaten.

Bron: <http://leditdubavard.files.wordpress.com/2009/09/la-femme-avocat-le-sourire.jpg>

echtgenoot beschermd worden, moeten leven, zich voeden, dus haar brood kunnen verdienen”. Op de vraag of het niet “zeer wenschelijk zou zijn dat de vrouw bleef de trouwe wachster aan den huiselijken haard, de opvoedster der kinderen?” antwoordt hij: “Treurig genoeg is een massa vrouwen wel verplicht te werken”. Arbeid door gehuwde vrouwen is dus voor hem een noodzakelijk kwaad. Frank is kortom wel voorstander van de *juridische* zelfstandigheid, maar niet per se van de *economische* zelfstandigheid van de gehuwde vrouw.

Ook als het gaat om de politieke rechten van de vrouw is Frank opmerkelijk gematigd. In de *Catechismus* pleit hij voor: “een billijker, redelijker systeem, waarin de man, ofschoon zijn overwicht behoudende, zijn oppergezag zal zien verminderd door het heilzame tegenwicht van een beperkte tussenkomst der vrouw”.¹⁴ Wat hij hiermee precies bedoelt wordt duidelijk in zijn *Essai sur la Condition Politique de la Femme*. Daarin stelt hij dat het kiesrecht voor vrouwen anders moet worden geregeld dan dat van mannen. Frank wil het kiesrecht alleen aan ongetrouwde vrouwen en weduwen toekennen. Getrouwde vrouwen kunnen zich altijd laten vertegenwoordigen door hun echtgenoot, maar ongetrouwde staan er alleen voor. Zij hebben daardoor geen vertegenwoordiging van rechtswege. Om dat te compenseren is het billijk aan hen het kiesrecht toe te kennen. Voor Frank was er voor de gehuwde vrouw alleen een politieke rol weggelegd in het begeleiden en voorlichten van haar man. Door alleen de politieke emancipatie van ongetrouwde vrouwen te eisen, kon

men volgens hem mogelijke onenigheid in de gezinnen en eventuele conflicten tussen de echtelieden voorkomen en de vrede in het huishouden verzekeren, want de politieke emancipatie van de gehuwde vrouw zou een potentiële bron van ruzie in het gezin zijn.

Ook hieruit blijkt dat de door Frank bepleite afschaffing van de maritale macht in juridische zin voor hem nog niet hoeft te leiden tot gelijkstelling van de vrouw in het huwelijk op ander terrein. Maar hij heeft ook een politiek argument om alleen ongetrouwde vrouwen het kiesrecht toe te kennen. Volgens hem zou zo een *gynécocratie*, dat wil zeggen een overheersende positie van de vrouw in de politiek kunnen worden voorkomen.

Conclusie

Franks feminisme blijkt dus nogal beperkt te zijn geweest. Het is verleidelijk om een verband te construeren tussen zijn mannelijkheid en zijn angst voor de *gynécocratie*, zijn – in onze ogen – conservatieve gezinsmoraal, zijn autoritaire optreden in de *Ligue du droit des femmes*, en zijn onderschatting van het vrouwelijke intellect, die ik eerder aanhaalde. Ik weet alleen niet zeker of de vrouwelijke leden van de *Ligue* het inhoudelijk met hem oneens

waren. Uit de door mij geraadpleegde informatie over Frank blijkt dat niet, ik verwijs hiervoor echter graag naar het doctoraatsonderzoek van Julie Carlier over het feminisme in België tussen 1890 en 1914. Er is behalve een *gender*-aspect (zijn mannelijkheid) in ieder geval ook een politiek-ideologische kant aan zijn opvattingen. Het idee dat het kiesrecht alleen aan ongetrouwde vrouwen zou moeten worden toegekend was bijvoorbeeld ook onder Nederlandse liberalen wijd verbreid. Marianne Braun schrijft daarover in haar proefschrift over de eerste feministische golf in Nederland.¹⁵ Zij beschrijft dat liberalen als Van Vloten, Van Houten, Heldt, De Koo, Fokker en Oppenheim daarvoor pleitten met soortgelijke argumenten als Frank. Het is misschien niet toevallig dat dit allemaal mannen zijn, en dat de enige vrouw die met hun redenering meeding, Anna Polak (1874-1943, na 1908 directeur van het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid), daar later van terugkwam.¹⁶ Het lijkt mij stof voor nader onderzoek. ///

Noten:

- ¹ Voordracht op het symposium 'Parade van de feministische mannen' ter gelegenheid van het afscheid van Mineke Bosch van de Universiteit Maastricht, 21 november 2008.
- ² "Les dames seules, entre elles, n'engendreront jamais un Stuart Mill": geciteerd door Mary Jane Mossman, *The First Woman Lawyers. A Comparative Study of Gender, Law and the Legal Professions*. Oxford en Portland, 2006, p. 259. Zie ook: F. De Bueger-Van Lierde, 'Louis Frank, pionnier du mouvement féministe belge', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 4 (1973), pp. 377-392.
- ³ "C'est Napoléon Frank qui règne ici", aangehaald door Mary Jane Mossman, *The First Woman Lawyers...*, p. 259.
- ⁴ "Les femmes se ligueront bientôt contre lui. Il en avait trop pris pour lui seul. [...] À une séance, qui eut lieu dans le grand auditoire de l'Université (j'y assistai et je vois encore la scène), ces dames exécutèrent farouchement l'apôtre désintéressé de leurs revendications. Ce fut un joli spectacle. Frank se défendit avec une verve admirable, répondit à toutes. Ces femmes du monde, de colère, en étaient devenues des furies!" zie: Koninklijke Bibliotheek Brussel, *Papiers Frank*, getypte biografie, p. 20.
- ⁵ Mary Jane Mossman, *The First Woman Lawyers...*, pp. 239-275.
- ⁶ Louis Frank, *La femme-avocat. Exposé historique et critique de la question*. Brussel 1888; in 1898 verscheen een herdruk.
- ⁷ "Le seul féministe sérieux et travaillant utilement pour le succès de notre cause". Geciteerd door Louis Frank, *La femme-avocat. Exposé historique...*, p. 264.
- ⁸ Inge de Wilde, 'De bibliotheek van C.V. Gerritsen, de echtgenoot van Aletta Jacobs', in: *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis*, 1982, pp. 245-255.
- ⁹ Myriam Everaerd en Mieke Aerts, 'Forgotten intersections. Wilhelmina Drucker, Early Feminism, and the Dutch-Belgian Connection', in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 77 (1999), pp. 452-453.
- ¹⁰ Mary Jane Mossman, *The First Woman Lawyers...*, p. 255.
- ¹¹ Roel De Groof, 'De promotie van Brussel als internationale hoofdstad. De campagne van Louis Frank voor de constructie van Brussel als federaal werelddistrict (1905-1914)', in: *Brusselse Thema's*, 14, (2005), pp. 63-144.
- ¹² Louis Frank, *Catechismus der vrouw. Vertaald door Th. Schook-Haver en W. Drucker*. Amsterdam, 1895, p. 18.
- ¹³ Louis Frank, *Catechismus der vrouw...*, p. 4.
- ¹⁴ Louis Frank, *Catechismus der vrouw...*, p. 10.
- ¹⁵ Marianne Braun, *De prijs van de liefde. De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis*. Amsterdam, 1992, pp. 240-268.
- ¹⁶ Marianne Braun, *De prijs van de liefde...*, p. 268.

Ad Knotter (1952) is directeur van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en bijzonder hoogleraar in de vergelijkende regionale geschiedenis, in het bijzonder die van Limburg en aangrenzende regio's. Contact: a.knotter@maastrichtuniversity.nl

De Engelse dichter en kunstschilder Dante Gabriel Rossetti

De poëzie van de geboorte

Van alle mannelijke kunstenaars in het victoriaanse Engeland waren weinigen zo geboeid door geboorte en moederschap als de schilder-dichter Dante Gabriel Rossetti (1828-1882). Zonder Rossetti's oeuvre te willen reduceren tot een autobiografisch portret, speur ik in dit artikel in zijn gedichten en beeldende kunst naar de mogelijke wortels van deze fascinatie. Ik sta in het bijzonder stil bij een aantal traumatische gebeurtenissen in het leven van Rossetti en dat van zijn vrouw en muze Elizabeth Siddal (1829-1862).

/ Marianne Van Remoortel /

Dante Gabriel Rossetti werd in 1828 geboren in Londen als oudste zoon van Italiaanse immigranten. Als kind al was hij gefascineerd door literatuur, in het bijzonder het werk van Dante Alighieri, de beroemde middeleeuwse Italiaanse dichter naar wie zijn ouders hem hadden genoemd.¹ Net als zijn zus Christina groeide hij uit tot een van de belangrijkste Engelse dichters van zijn tijd. Naast schrijver was Rossetti ook

Dante Gabriel Rossetti (1855).
Inkt en sepia. Fitzwilliam Museum, Cambridge.

kunstschilder en de voornaamste exponent van de zogenaamde *Pre-Raphaelite Movement*. Deze toonaangevende negentiende-eeuwse Engelse kunststroming bepleitte een terugkeer naar de spirituele eenvoud van de middeleeuwse en vroegrenaissancistische kunst. Sinds Rafaël, wiens werk samen met dat van Michelangelo, Da Vinci en Titiaan als het hoogtepunt van de Italiaanse renaissance beschouwd wordt, had de schilderkunst volgens de pre-

rafaëlieten haar aandacht voor de essentie al te vaak verloren aan maniërisme en imitatie-drang. Het is dan ook niet te verwonderen dat met name de Vlaamse primitieven op grote bewondering van Rossetti en zijn naaste collega's konden rekenen. Tijdens een reis door Vlaanderen vroeg in zijn carrière zag Rossetti de schilderijen van Memling en van Eyck en was diep onder de indruk. Zelf werd de prerafaëfische kunst op het einde van de negentiende eeuw een belangrijke inspiratiebron voor het symbolisme en de art nouveau.

Karakteristiek voor de kunst en poëzie van de prerafaëlieten was dat ze hun streven naar spiritualiteit en symboliek vaak combineerden met een duistere fascinatie voor (vrouwelijke) schoonheid en erotiek. Rossetti's bekendste gedichtencyclus *The House of Life*² veroorzaakte dan ook enige opschudding in de literaire wereld van de negentiende eeuw toen hij als deel van de bundel *Poems* verscheen in 1870. Het gezaghebbende tijdschrift *The Contemporary Review* publiceerde een essay met de titel *The Fleshly School of Poetry: Mr. D. G. Rossetti*, waarin collega-dichter Robert Buchanan onder het pseudoniem Thomas Maitland fel uithaalde naar Rossetti's voorkeur voor uiterst zinnelijke taal en thematiek. De seksualiteit maakt integraal deel uit van de menselijke natuur, zo geeft Buchanan toe, maar het is geen onderwerp waar een intelligente, beschaafde en volwassen man gedichten aan wijdt. Erover schrijven is gewoonweg vies. "Here is a full-grown man, presumably intelligent and cultivated, putting on record for other full-grown men to read, the most secret mysteries of sexual connection ... We are no purists in such matters. We hold the sensual part of our nature to be as holy as the spiritual or intellectual part, ... but it is neither poetic, nor manly, nor even human, to obtrude such things as the themes of whole poems. It is simply nasty."³

The House of Life

Zoals Buchanans kritiek al doet vermoeden, is *The House of Life*, dat pas in de bundel *Ballads and Sonnets* uit 1881 zijn definitieve omvang van maar liefst 101 sonnetten bereikte, een zinnenprikkelende cyclus. Het is een zoektocht

naar schoonheid, leven, liefde, geloof, hoop en dood, maar vooral ook naar de uiteenlopende manieren waarop al deze thema's innig met elkaar verbonden zijn. Hoewel er vóór mijn doctoraatsonderzoek – dat ik voltooidde in 2007 – nooit eerder een uitgebreide studie van werd gemaakt, vormen geboorte en moederschap in deze zoektocht een opvallende leidraad voor de dichter. Zowel om zijn eigen dichterlijke creativiteit te beschrijven als om de relatie met zijn geliefde in woorden te vatten, verheft Rossetti deze exclusief vrouwelijke ervaringen telkens weer tot metaforen. In het sonnet *Broken Music*, bijvoorbeeld, vergelijkt hij zichzelf met een moeder die ademloos luistert naar de eerste woordjes van haar kind. Zo wacht ook hij, met open mond en afgewende blik, geduldig tot zijn gedichten vorm krijgen.

*The mother will not turn, who thinks she hears
Her nursing's speech first grow articulate;
But breathless with averted eyes elate
She sits, with open lips and open ears,
That it may call her twice. Mid doubts and fears
Thus oft my soul has hearkened; till the song,
A central moan for days, at length found tongue.
(47:1-7)⁴*

In *Heart's Haven* is de geliefde een kind "lull[ed] [...] to rest" (22:9), in slaap gewiegd in de armen van de dichter, door het sussende lied van de Liefde. In *The Birth-Bond* noemt hij haar de "birth partner" (15:14) van zijn ziel en in *The Kiss* wordt hij zelf "a child beneath her touch" (6:9). Dan weer is de Liefde zelf een gevoel dat langzaam groeit binnenin de geliefde, zoals een kind in de moederschoot, dat vervolgens als een hongerig wezentje uit haar barst en waarmee ze kennismaat zoals een moeder met haar pasgeboren baby:

*As when desire, long darkling, dawns, and first
The mother looks upon the newborn child,
Even so my Lady stood at gaze and smiled
When her soul knew at length the Love it nurs'd.
Born with her life, creature of poignant thirst
And exquisite hunger, at her heart Love lay
Quickening in darkness, till a voice that day
Cried on him, and the bonds of birth were burst.
(Bridal Birth, 2:1-8)*

De zwarte dag

De levenskracht en levenshonger die uit dit gedicht spreken, staan haaks op de teneur van het sonnet *Stillborn Love*, geschreven in augustus 1869, waarin de Liefde verschijnt als een kind "Which man's and woman's heart conceived and bore / Yet whereof life was barren" (55:2-3)

– een kind dat de geliefden in hun hart gedragen en gekoesterd hebben, maar dat nooit het levenslicht heeft mogen zien. Het is een van de vele momenten in de cyclus waarop Rossetti het onlosmakelijke verband tussen geboorte en dood onderzoekt. Enerzijds blijkt hieruit Rossetti's typisch negentiende-eeuwse interesse in de esthetiek van wat de feministische critica Elisabeth Bronfen "*the conjunction of woman-death-womb-tomb*"⁵ noemt. Een moeder schenkt niet alleen leven, maar ook de zekerheid dat dat leven eindig is. Zo is ook de zoektocht naar de liefde van en de eenwording met de ander, ter compensatie van het verlies van de moederschoot, paradoxaal genoeg tegelijkertijd een afscheid van het eigen ik. Anderzijds wordt deze interesse aangewakkerd door een diep

*There came an image in Life's retinue
That had Love's wings and bore his gonfalon:
Fair was the web, and nobly wrought thereon,
O soul-sequestered face, thy form and hue!
Bewildering sounds, such as Spring wakens to,
Shook in its folds; and through my heart its power
Sped trackless as the immemorable hour
When birth's dark portal groaned and all was new.*

*But a veiled woman followed, and she caught
The banner round its staff, to furl and cling,—
Then plucked a feather from the bearer's wing,
And held it to his lips that stirred it not,
And said to me, "Behold, there is no breath:
I and this Love are one, and I am Death"
(Death-in-Love, 48)*

eenvoudige komaf – haar vader was ijzerhandelaar – dat in een hoedenwinkel in de buurt van de Londense Oxford Street werkte toen ze in 1850 door Rossetti ontdekt werd. De bleke, tengere, roodharige jonge vrouw werd niet alleen zijn geliefde, maar ook een van zijn belangrijkste muzen. Uit deze periode dateren de talrijke portretten van haar in vaak smachtende, in gedachten verzonken poses in waterverf, inkt en potlood.

Op 23 mei 1860 trad het paar in het huwelijk, na een lange verloving overschaduwed door Siddals wankele gezondheid. Nog geen jaar later sloeg het noodlot toe. Na een ver gevorderde zwangerschap verloor Siddal haar kind, dat waarschijnlijk, zoals zij en Rossetti gevreesd hadden, al twee of drie weken eerder in de baarmoeder gestorven was. Siddal zou het verlies nooit helemaal te boven komen en overleed nog geen jaar later, op 11 februari 1862, aan een overdosis van laudanum, een pijnstillend drankje op basis van opium, dat erg populair was in de negentiende eeuw. Rossetti bleef gebroken achter. In een van zijn notitieboekjes schreef hij: "*As much as in a hundred years she's dead / Yet is today the day on which she died*".⁷

Het onbegrijpelijke begrijpen

Overmand door schuldgevoelens legde Rossetti kort voor Siddals begrafenis in haar kist een manuscript met gedichten waaraan hij had gewerkt terwijl zij zijn zorg en aandacht veel meer nodig had gehad. Pas zeven jaar later liet hij het manuscript in het grootste geheim weer opgraven op Highgate Cemetery om het werk te kunnen publiceren. Siddals lichaam en rode haren zouden na al die tijd nog steeds intact zijn geweest, een wonderbaarlijke ontdekking die Rossetti verwerkte in het sonnet *Life-in-Love*: "*Mid change the changeless night environth, / Lies all that golden hair undimmed in death*" (36:13-14). In een aantal gedichten van *The House of Life* tracht Rossetti vat te krijgen op wat hem en zijn echtgenote overkomen was. In een poging het fundamenteel ambivalente en onnatuurlijke karakter van deze gebeurtenissen – de dood van een kind nog voor het echt geleefd heeft, de dood van een jonge geliefde – te begrijpen, speelt hij de tegenstrijdigheid en de verbondenheid van de diepmenselijke thema's van geboorte, dood en liefde in zijn gedichten voortdurend tegen elkaar uit. Net zoals Dante na het verlies van Beatrice, zoekt hij naar een hogere betekenis, tracht hij zin te geven aan wat in eerste instantie zinloos lijkt. In tegenstelling tot Dante vindt Rossetti die in eerste instantie echter niet in de spirituele begeleiding van zijn geliefde vanuit de hemel, maar in haar graf. In 1870 verscheen de bundel met daarin de gedichten die Rossetti had laten opgraven. Zo schonk de kinderloze Siddal, bijna tien jaar na haar overlijden, dan toch het leven, zij het niet aan een biologische dochter, maar aan het geesteskind van haar echtgenoot. De kist waarin ze rust is, zoals Bronfen het verwoordt, tegelijkertijd baarmoeder ("*womb*") en graf ("*tomb*"): "*Rossetti literally went to another* >>

Beata Beatrix (1864). Olieverf. Tate Gallery, London.

traumatische gebeurtenis in het leven van Rossetti waarop in *The House of Life* regelmatig gealludeerd wordt en die de directe aanleiding vormde voor het sonnet *Death-in-Love*: de doodgeboorte van Rossetti's dochter. In dit gedicht plukt een gesluierde vrouw, personificatie van de Dood, een veer uit de vleugels van de pasgeboren Liefde, houdt deze aan zijn lippen en stelt vast dat er geen ademhaling is:

Rossetti's handgeschreven versie van het gedicht in het Fitzwilliam-manuscript, genoemd naar het museum in Cambridge waar het vandaag bewaard wordt, bevat het onderschrift *Dies Atra Ist May 1869*, ter herinnering aan de 'zwarte dag' in mei 1861 waarop de dochter van Rossetti en zijn echtgenote Elizabeth 'Lizzie' Siddal dood geboren werd.⁶

Siddal was een eenentwintigjarig meisje van

site of death, mother earth's grave. More like Frankenstein, delving among the charnel houses and vaults, than Dante, he sought among the dead body parts of his wife to find those 'death letters' he wanted to resurrect and form into a volume of poems".⁸ Siddal en haar dochter worden telkens opnieuw herboren in Rossetti's schilderijen en gedichten. Het kind leeft als metafoor verder in de gedichten van *The House of Life*. In het eerste van twee sonnetten met de titel *Newborn Death* zit de dood als "an infant child" (99:1) met "newborn milky eyes" (99:7) op de knie van de dichter. In *Stillborn Love* worden man en vrouw verwelkomd door het kind, Liefde, dat ze verloren hebben:

*Bud lo! what wedded souls now hand in hand
Together tread at last the immortal strand
With eyes where burning memory lights love home?
Lo! how the little outcast hour has turned
And leaped to them and in their faces yearned:—
"I am your child: O parents, ye have come!"*
(55:9-14)

Een gelijkaardige metaforiek vinden we in *Bridal Birth*, dat een vooruitblik biedt op het moment waarop de "bodiless souls" (2:12) van de geliefden herboren zullen worden en "Death's nuptial change / Leaves [them] for light the halo of his hair" (2:13-14). Gebouwd op de fundamente van de menselijke sterfelijkheid is Rossetti's *House of Life*, paradoxaal genoeg, net als de moederschoot, een plek die leven herbergt, "the primal house of life: the maternal space"⁹, zoals Alison Chapman het omschrijft, een vruchtbare ruimte waarin woorden groeien en aan betekenis winnen.

De hergeboorte van Siddal

Ook Siddal krijgt postuum een plaats in het oeuvre van Rossetti. Kort na Siddals bevalling schenkt Rossetti de verpleegster die zijn echtgenote heeft verzorgd een foto van haar. Op de foto zien we Siddal in een karakteristieke pose: in zichzelf gekeerd, handen gevouwen tegen de borst, ogen gesloten. Wat de foto zo bijzonder maakt, is dat hij door Rossetti met waterverf werd bewerkt terwijl hij haar bijstond aan haar ziekbed. Siddals lichaam wordt letterlijk ingekleurd en verheven tot kunst. Bovendien begon Rossetti enkele jaren na haar dood aan een schilderij, Beata Beatrix, waarop we Siddal zien als Beatrice, als in een trance dromend van haar opname in de hemel.¹⁰ Net zoals op de ingekleurde foto zijn haar ogen gesloten, maar haar handen liggen nu losjes in haar schoot, afwachtend en ontvangend.

Zoals Rossetti suggereert in *Life-in-Love*, het sonnet dat in de laatste versregels herinnert aan de opgraving van haar lichaam, leeft Siddal zo verder in de schilderijen van haar echtgenoot:

*Not in thy body is thy life at all
But in this lady's lips and hands and eyes;
Through these she yields thee life that vivifies
What else were sorrow's servant and death's thrall.
Look on thyself without her, and recall*

*The waste remembrance and forlorn surmise
That lived but in a dead-drawn breath of sighs
O'er vanished hours and hours eventual.*

*Even so much life hath the poor tress of hair
Which, stored apart, is all love hath to show
For heart-beats and for fire-heats long ago;
Even so much life endures unknown, even where,
Mid change the changeless night environeth,
Lies all that golden hair undimmed in death.
(Life-in-Love, 36)*

Wat *Beata Beatrix* zo fascinerend maakt, is dat de eerste schetsen en studies, met Siddal als model, al dateren van kort na hun eerste ontmoeting, lang voor de doodgeboorte van hun kind en lang voor het overlijden van Siddal.

Bron: The Rossetti Archive (www.rossettiarchive.org)

Met waterverf ingekleurde foto van Elizabeth Siddal (mei 1861). Waters Gallery, Baltimore.

Wanneer Rossetti het werk weer opneemt na de dood van zijn echtgenote, opent zich een nieuwe wereld van interpretaties, net zoals dat het geval is met een aantal van de vroege sonnetten in *The House of Life*. Links op de achtergrond van het schilderij zien we de Liefde in een rood kleed en met een brandend hart in de handen, rechts zien we de figuur van Dante zelf. Dante staat naast een bron, symbool van de hergeboorte die Beatrice te wachten staat, en heeft een boek vast, wellicht zijn *Vita Nova*. In het licht van wat Rossetti overkomen was, krijgen deze twee details plots een heel nieuwe beteke-

nis.¹¹ Dat is precies waar het in het oeuvre van Rossetti om draait: zijn werk is nooit helemaal af, het is voortdurend in beweging, voornamelijk omdat Rossetti zelf zijn schilderijen en gedichten jaren, soms zelfs decennialang met zich meedroeg, bewerkte en herwerkte. Maar ook omdat hij daardoor een overvloed aan gedrukte poëzie, manuscripten, kladjes, notities, schetsen, tekeningen en schilderijen heeft achtergelaten die ons als lezer telkens weer tot herinterpretatie dwingen en ons confronteren met de evolutie van de thema's die voor hem belangrijk waren. ///

Noten:

- Rossetti werd geboren als Gabriel Charles Dante, maar veranderde zijn naam in 1849 in Dante Gabriel als erfbetoon aan zijn grote voorbeeld.
- Voor een Nederlandse vertaling van een selectie uit *The House of Life*, zie Dante Gabriel Rossetti, *Sonnetten*, vertaald door Ike Cialona. Amsterdam, 2004.
- R. Buchanan (als Thomas Maitland), 'The Fleshly School of Poetry: Mr. D. G. Rossetti' in: *Contemporary Review*, 18, 1872, p. 338.
- Alle citaten uit *The House of Life* zijn afkomstig uit *Ballads and Sonnets* (1881), online te raadplegen in *The Complete Writings and Pictures of Dante Gabriel Rossetti*. University of Virginia. Geraadpleegd op 11 september 2009, <http://www.rossettiarchive.org/docs/2-1881.1stedn.rad.html# p. 184>. De referenties in het artikel vermelden eerst het nummer van het sonnet en vervolgens de geciteerde versregels.
- Elisabeth Bronfen, *Over Her Dead Body. Death, Femininity and the Aesthetic*. Manchester, 1992, p. 67.
- Hoewel Rossetti het gedicht dateert op 1 mei 1869, had de geboorte zelf plaatsgevonden op 2 mei 1861.
- 'Small Notebook 3 (British Library)', *The Complete Writings and Pictures...* <http://www.rossettiarchive.org/docs/22p-1880.blbn3.rad.html>
- Elisabeth Bronfen, *Over Her Dead Body...*, p. 177.
- A. Chapman, 'Sonnet and Sonnet Sequence', in R. Cronin, A. Chapman en A. H. Harrison. *A Companion to Victorian Poetry*. London, p. 126.
- 'Beata Beatrix. Dante Gabriel Rossetti', *The Complete Writings and Pictures...* <http://www.rossettiarchive.org/docs/s168.raw.html>
- 'Beata Beatrix', *The Complete Writings and Pictures...*

Marianne Van Remoortel (1981) is als postdoctoraal onderzoeker van het FWO Vlaanderen verbonden aan de Universiteit Gent. Dit artikel is deels gebaseerd op een hoofdstuk uit haar boek *Lives of the Sonnet. 1787-1895. Genre, Gender, Criticism*, dat in 2011 door Ashgate Publishing uitgegeven wordt. Contact: Vakgroep Engels, Rozier 44, 9000 Gent. E-mail: Marianne.VanRemoortel@UGent.be

De levensloop van onwettige kinderen in het Brugse Vrije in de eerste helft van de negentiende eeuw

Bastaarden en hun levenslot

Kinderen van ongehuwde moeders lijken altijd en overal verdoemd. Zowel onderzoeken naar de levensomstandigheden van 'bastaarden' in het verre verleden als onderzoeken naar deze groep in recentere periodes, tonen aan dat het leven van natuurlijke kinderen gehypothekeerd is door hun illegitieme geboorte. Recent onderzoek nuanceert deze 'verdoemenis' door te stellen dat onder de levensloop van illegitieme kinderen een grote heterogeniteit bestond. De huishoudelijke situatie waarin zij met hun ongehuwde moeder leefden zou hierbij een bepalende invloed hebben gehad. Kunnen deze nuancerings ook in de Zuidelijke Nederlanden teruggevonden worden? Was er een grote diversiteit tussen de levens van de illegitieme kinderen en in hoeverre speelde de huishoudelijke situatie van de moeder hierbij een rol?

/ Sofie De Langhe /

In een onderzoek uit 2003 naar hartziekten bij mannen geboren tussen 1915-1929 in Uppsala (Zweden) wordt geconcludeerd dat geboren zijn als onwettig kind de enige significante factor is, die een grotere kans op sterfte door een hartinfarct verklaart. Testen van *The National Development Study* in Groot-Brittannië stellen vast dat zevenjarige natuurlijke kinderen een duidelijke sociale-, economische- en gezondheidsachterstand hebben in vergelijking met hun 'legitieme' leeftijdsgenootjes.¹

Sterfte- en huwelijkskansen van onwettige kinderen in de stad Brugge in relatie tot de huishoudelijke situatie van hun ongehuwde moeder

Huishoudelijke situatie	Sterfte	Huwelijk	Totaal
Huurster	67%	33%	100%
Ouders	30%	70%	100%
Zelf hoofd	33%	67%	100%
Familie, anders dan ouders	50%	50%	100%

Gelijksoortige vaststellingen zijn gemaakt voor het verdere verleden. Zo is aangetoond dat in Zweden tussen 1801 en 1810 de kindersterfte 2.4 keer zo groot was onder illegitieme dan onder legitieme kinderen. Tussen 1751 en 1790 bleek ook in IJsland de kans dat illegitieme kinderen stierven vóór hun eerste levensjaar 40 procent groter dan bij wettige kinderen.²

Recent onderzoek nuanceert deze vaststellingen echter. Onderzoek van onder meer R. Reid et al., Anders Brandström en Olof Gardarsdottir over het vroegmoderne en negentiende-eeuwse Noord-Europa stelt dat kinderen van ongehuwde moeders inderdaad een grotere kans hadden op kindersterfte, maar dat er binnen deze groep eveneens een grote heterogeniteit te vinden is.

Voor de huishoudelijke en de socio-economische situatie van de moeder zorgde er volgens het onderzoek voor dat illegitieme kinde-

ren verschillende levenskansen hadden. Bovendien was dit meer bepalend dan het 'bastaard-zijn' op zich.³

Geldt deze nuancing ook voor de socio-economische en demografische positie van onwettige kinderen in de Zuidelijke Nederlanden of bleef het 'bastaardschap' overheersend als invloed op hun levensloop? Via een – beperkte – levensloopanalyse is onderzocht of en op welke manier het bastaardschap en de socio-economische situatie van de ongehuwde moeder bepalende invloeden hebben gehad op de levenslopen van onwettige kinderen uit het Brugse Vrije in de eerste helft van de negentiende eeuw. Dit is onderzocht aan de hand van twee parameters: het risico op kindersterfte en de huwelijkskansen van de (volwassen geworden) onwettige kinderen. Om dit te onderzoeken is de huishoudelijke situatie onder de loep genomen. Ook zijn de levens van illegitieme kinderen vergeleken met de levens van de eventueel legitieme kinderen van dezelfde moeder. De onderzoeksgroep is samengesteld uit een groep ongehuwde moeders ouder dan 30 jaar, die terug te vinden is in de volkstelling van 1814/15 van de twee plattelandsregio's van het Brugse Vrije en de stad Brugge.

Het Brugse Vrije bestond uit de polder- en de zandstreek, die elk specifiek economisch en socio-demografisch georganiseerd waren. De levenslopen van de ongehuwde moeders in deze streken zijn daarom verschillend gelopen. De regio's worden verder niet onderscheiden, omdat dat niet tot de doelstellingen van dit artikel behoort. Toch blijft de regio in het begin van de negentiende eeuw een interessant gebied om te bestuderen, met name vanwege de vele veranderingen in deze periode. Met het behulp van de gegevens van de volkstelling zijn 204 vrou-

wen geselecteerd. Van slechts 60 van deze vrouwen en hun kinderen kon de levensloop (gedeeltelijk) gereconstrueerd worden. Bij het interpreteren van de conclusies moet dus rekening worden gehouden met de kleinschaligheid van het onderzoek.

Ongehuwde moeders in de Zuidelijke Nederlanden

In de eerste helft van de negentiende eeuw zijn ongehuwde moeders in de Zuidelijke Nederlanden allerm minst een uitzonderlijk fenomeen. Integendeel, tussen 1770 en 1820 verdrievoudigde het percentage onwettig geboren kinderen.

Over het waarom van deze groei zijn historici het nog steeds niet eens. Zorgde de sterk veranderende economische en maatschappelijke situatie op het einde van het ancien régime en begin van de moderne tijd voor een veranderend demografisch gedrag? Kregen vrouwen meer of juist minder economische, seksuele en andere vrijheden door de veranderende economische mogelijkheden? Of verhinderde de algemene verarming het afsluiten van een huwelijk?⁴ Wat het mechanisme ook mag geweest zijn, het staat vast dat de onwettigheid in de Zuidelijke Nederlanden en in de rest van West-Europa in de eerste helft van de negentiende eeuw een hoogtepunt bereikte.

Onderzoek naar ongehuwde moeders in de Zuidelijke Nederlanden in de achttiende en eerste helft van de negentiende eeuw heeft echter aangetoond dat de levensloop van ongehuwde moeders niet zo veel verschilde van die van andere vrouwen in vergelijkbare geografische en socio-economische omstandigheden.⁵ Zo konden ongehuwde moeders rekenen op steun van hun familie. Daarnaast migreerden ze niet vaker dan andere jonge ongehuwde vrouwen en huwden ze vaak enkele maanden tot enkele jaren na de geboorte van hun illegitiem kind, zonder dat het al dan nog in leven zijn van de bastaard daar een significante rol in speelde.

En hoewel ongehuwde moeders iets later dan de gemiddelde huwelijksleeftijd en met een iets oudere echtgenoot dan gemiddeld huwden, deden zij dit toch vaak met een sociaal endogene en leeftijdsgelijke echtgenoot.

Het is aannemelijk te veronderstellen dat ongehuwde moeders noch een uitzonderlijk fenomeen waren, noch in de marge van de maatschappij leefden. Tot deze conclusie kwam ook onderzoeker A. Brandström. Ook een onderzoek uit 2005 van J. Hayhoe naar het ongehuwde moederschap in het achttiende-eeuwse Bourgondië stelt dat ongehuwde moeders nog steeds op sociale en zelfs wettelijke steun konden rekenen, ondanks een gedurende de vroegmoderne tijd steeds striktere controle op de vrouwelijke seksualiteit en het huwelijksgedrag.⁶

Illegitieme kinderen in de stad

Hoewel de algemene situatie van de ongehuwde moeder in de eerste helft van de negentiende eeuw niet geheel ongunstig is geweest, blijft toch de vraag bestaan of en hoe hun illegitieme >>

kinderen in die periode socio-economische hinder van het 'bastaardschap' ondervonden. De stad Brugge in de eerste helft van de negentiende eeuw bevestigt zowel de negatieve conclusies over de levenskansen van de onwettige kinderen als de nuancering naar huishoudelijke situatie. In de stad blijken kort na de geboorte veel meer onwettige kinderen dan het gemiddelde gestorven te zijn.

In de periode 1796-1822 lag de kindersterfte in de stad Brugge op 22 procent.⁷ Van de 57 onwettige kinderen die 30 vrouwen in de stad Brugge baarden, stierf 43,8 procent als zuigeling (0-1 jaar oud) of als kind (1-4 jaar oud). 49,1 procent huwde en een kleine 7 procent kon na de geboorte niet meer in de bevolkingsregisters teruggevonden worden.⁸ Bovendien kon in de stad ook een duidelijke relatie tussen de overlevingskansen van het onwettig kind en de huishoudelijke situatie van de ongehuwde moeder op het moment van de volkstelling van 1814/15 gelegd worden.

Wanneer een moeder als huurster inwoonde, stierven dubbel zoveel van haar onwettige kinderen als dat er in het huwelijksbootje traden. Woonde de moeder bij haar ouders, dan konden meer dan het dubbele aantal van haar bastaarden huwen dan dat er kort na de geboorte stierven. Ook wanneer de ongehuwde moeder in de stad Brugge zelf hoofd was van een huishouden, huwden er dubbel zoveel illegitieme kinderen dan dat er doodgingen. Wanneer de ongehuwde moeder echter inwoonde bij haar broer, zus of andere familie, dan bleken onwettige kinderen evenveel kans te hebben om te sterven kort na de geboorte als dat er in het huwelijk traden.

In Brugge trad dus duidelijk hetzelfde patroon op als in het onderzoek over het negentiende-eeuwse IJsland van Gardarsdottir: de huishoudelijke situatie van de ongehuwde moeder zorgt voor een sterke bepaling van de overlevingskansen van het illegitieme kind. Vrouwen die geen hulp van familie kregen of niet kapitaalkrachtig genoeg waren (diegene die genoodzaakt waren een kamer onder te huren) zagen de levenskansen van hun onwettige kinderen sterk dalen. Deze moeders waren dus armere vrouwen zonder (duidelijke) familiale steun⁹, die hun (illegitieme) kinderen in slechtere levensomstandigheden moesten opvoeden. Het gevolg was dat de overlevingskansen van deze kinderen daalden.

Illegitieme kinderen op het platteland

Over het algemeen lag de kindersterfte op het platteland lager dan in de steden. Zo lag die voor de periode 1810-1812 in de provincie West-Vlaanderen (waarvan het Brugse Vrije deel uitmaakt) op 18,5 procent.¹⁰ Voor het platteland waren de gegevens te beperkt (slechts 12 dossiers voor de zand- en 8 voor de polderstreek) om statistisch te kunnen verwerken, maar enkele voorbeelden tonen toch aan dat de kinderen van ongehuwde moeders op het platteland in vergelijking met de latere wettige kinderen van diezelfde moeders geen negatiever

levensverloop kenden.

Zo huwde Augustinus Maenhout, het enige onwettige kind van Joanna Petronella Maenhout en zelf een werkmans, met de spinster Rosalie Degrijse. Na haar huwelijk in 1816 met Pieter Beyhaert, een landbouwer, kreeg Joanna Petronella nog zeven wettige kinderen. Vier overleden kort na de geboorte en een vijfde stierf op 27-jarige leeftijd. Van de overige twee, beiden jongens, huwde de oudste met een spinster en de jongste met een dienstmeid. Tijdens de volkstelling van 1814 woonde Petronella Maenhout samen met haar 12 jaar oude onwettige kind bij haar schoonbroer en zus in.¹¹ De huishoudelijke omstandigheden van deze ongehuwde moeder waren dus waarschijnlijk gunstig, wat invloed zou kunnen hebben gehad op de levenskansen van haar onwettig kind. Bovendien blijft haar onwettige kind leven, terwijl haar vier wettige kinderen kort na de geboorte overlijden.

Ook bij Maria Melis verliep het leven van haar eerstgeborene, een onwettig kind, gunstiger dan dat van haar later geboren wettige kinderen. Van haar vier wettige kinderen stierven er drie kort na de geboorte. Het vierde kind overleed op 11-jarige leeftijd. Pieter Frans Melis, geboren twee jaar voordat zijn moeder huwde met Johannes Beuckelaere, was de enige die de kindjaren overleefde. Hij trad bovendien tweemaal in het huwelijk. Maria Melis woonde op het moment van de volkstelling van 1814 in bij haar ouders.¹²

Hetzelfde patroon zien we bij Anne Mombert. Haar twee illegitieme kinderen huwden allebei, terwijl haar drie wettige kinderen, die ze krijgt met Philippus Vanhee, allen kort na de geboorte of als klein kind overleden.¹³

Onwettige kinderen konden blijkbaar op hulp van de familie van de moeder rekenen (vgl. vorige bevindingen), terwijl de kinderen geboren binnen een pril huwelijk van arme ouders te maken kregen met moeilijker levensomstandigheden.¹⁴

Invloed van de huishoudelijke situatie op het huwelijksgedrag?

Hoe waren de huwelijkskansen van de onwettige kinderen in het algemeen en had de huishoudelijke situatie van de ongehuwde moeder hierop een invloed, zoals dat het geval was in relatie tot de levenskansen?

Net zoals hun moeders, huwden de vrouwelijke bastaardkinderen iets later dan gemiddeld – werkten zij misschien langer dan gemiddeld als dienstboden? – en huwden ze met iets oudere echtgenoten. De mannelijke bastaardkinderen, daarentegen, huwden opvallend vroeg en dit met jonge bruiden.¹⁵ 14 procent van de mannelijke bastaarden huwde met een vrouw jonger dan 20 jaar, terwijl 21 procent van de

vrouwelijke onwettigen huwde met een man ouder dan 40 jaar. Dit zou erop kunnen wijzen dat vrouwelijke bastaarden later huwden omdat zij zich met weduwnaars tevreden moesten stellen terwijl de snelle huwelijksluiting van de mannelijke bastaarden zou kunnen duiden op het feit dat hun jonge bruiden zwanger waren. Wijst dit op een geconditioneerd gedrag?

In de zandregio binnen het Brugse Vrije en in de stad Brugge woonde bijna de helft van de ongehuwde moeders met hun bastaardkinderen bij familie. Meestal ging het om (één van) de ouders van de ongehuwde moeder. In de stad woonde de ongehuwde moeder vaker in bij zussen of broers. In de polderstreek konden de ongehuwde moeders veel minder rekenen op familie. Tegelijkertijd woonden daar ongeveer evenveel ongehuwde moeders in niet-gerelateerde huishoudens in als dat zijzelf een huishouden leidden. In de stad leidden opvallend veel minder ongehuwde moeders een huishouden en woonden zij in bijna 45 procent van de gevallen bij een huishoudelijk hoofd in dat

Huishoudelijke situatie van de ongehuwde moeder ouder dan 30 jaar in het Brugse Vrije 1814/15

Huishoudelijke situatie	Zandregio	Polderregio	Stad
Zelf hoofd	21%	27%	23%
Ouders	39%	28%	17%
Familie, anders dan ouders	14%	3%	15%
Ongerelateerd/huurster	26%	36%	43%
Onbekend		6%	2%
Totaal	100%	100%	100%

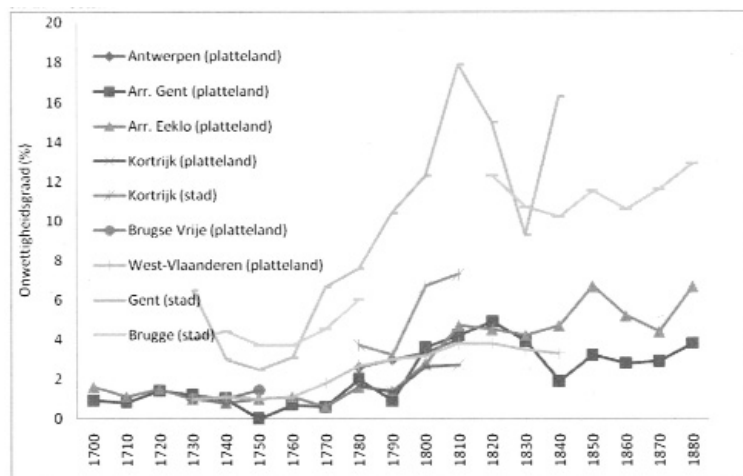
niet-familiaal gerelateerd was. Zowel in de zand- als in de polderregio woonde ongeveer 35 procent van de illegitieme kinderen bij hun moeder die hoofd van het huishouden was. In de meeste van deze gevallen woonden de ongehuwde moeder en haar bastaard(en) alleen in het huishouden.

Er is echter geen verband te vinden tussen de huishoudelijke situatie van de ongehuwde moeder en de partnerkeuze van hun illegitieme kinderen. Terwijl de illegitieme kinderen meestal in de lagere sociale klassen geboren werden, huwden sommige vrouwelijke natuurlijke kinderen met een ambachtsman.

Opmerkelijk was dat waar de moeder zelf hoofd was van het huishouden of waar zij inwoonde bij een niet-familiaal gerelateerd huishouden, haar dochters iets meer kans hadden om met een ambachtsman te huwen. Kan dit betekenen dat wanneer de moeder zelf hoofd van een huishouden was, zij zich in een gunstigere economische positie bevond? En wanneer zij bij een niet-familiaal gerelateerd huishoudelijke hoofd inwoonde, woonde de moeder dan misschien in bij de vader van de kinderen (vgl. Gardarsdottir) of bij rijkere inwoners, door wie kinderen in contact konden komen met andere klassen? Inwonen bij ongerelateerde huishoudelijke hoofden was vooral in de stad Brugge een veelvoorkomend fenomeen.

In enkele gevallen blijkt er inderdaad een relatie te zijn tussen het inwonen bij een am-

Evolutie van de onwettigheidsgraad (%) in enkele Vlaamse steden en plattelandregio's, 18de en 19de eeuw.

bachtsman en het huwen van de onwettige dochter met een ambachtsman of met het feit dat de zoon een ambachtsman geworden is, maar het aantal is te beperkt om een significante relatie te leggen.

Een mooi voorbeeld uit een kleinere stad uit het Brugse Vrije, is dit van de kinderen van Francisca Moyaert. Zij woonde ten tijde van de volkstelling van 1815 in Torhout samen met haar vier onwettige kinderen in bij Jacob Jan Vanneste, met wie ze enkele jaren later in het huwelijksbootje zou stappen. Jacob Jan was een oudere weduenaar (71 jaar op het moment van zijn huwelijk met Francisca) en eigenaar van een landbouwbedrijfje. Haar oudste zoon, Hendrik Moyaert (gewettigd als Vanneste), was smid en huwde met de dochter van een hoefsmid, die in de huwelijksakte zelf als 'particuliere' omschreven stond. Ook voor haar andere drie onwettige kinderen verliep het huwelijksleven gunstig.¹⁶

Besluit

In dit beperkte onderzoek wordt duidelijk dat onwettige kinderen op het platteland en in de stad met verschillende levenskansen geconfronteerd werden. In de stad wordt het cliché bevestigd dat bastaarden een grotere kans op kindersterfte vertoonden. Tegelijkertijd kon een relatie gelegd worden tussen de huishoudelijke situatie en de overlevens- en huwelijkskansen. Het onderzoek van Reid et al, Gardarsdóttir en Brandström wordt hier dus – voorlopig – bevestigd.

Op het platteland echter kon geen onderscheid gemaakt worden tussen de levenslopen van onwettige en wettige kinderen. Integendeel, vaak verliep het leven van de onwettige kinderen gunstiger dan die van de wettige kinderen van dezelfde moeder. Een sluitende verklaring is nog niet voorhanden en deze zou bovendien door uitgebreid onderzoek gestaafd moeten worden. Dit zal moeten duidelijk moeten maken of onwettige kinderen bijvoorbeeld op het platteland extra ondersteund werden, bijvoorbeeld door de grootouders. Dat kan hun overlevings- en huwelijkskansen bepaald hebben.

Voorlopig kan er geen relatie gelegd worden tussen de huishoudelijke situatie van de moeder

en het afsluiten van een 'succesvol' huwelijk. Ook in de stad was deze relatie nihil.

De kansen van de onwettige kinderen hingen dus af van verschillende variabelen. Het leven in de stad of op het platteland vormde een eerste groot onderscheid. Een tweede belangrijke factor was de huishoudelijke situatie van de ongehuwde moeder, vooral in de stad. ///

Noten:

- 1 B. Modin, 'Born out of wedlock and never married—it breaks a man's heart', in: *Social Science & Medicine*, 57, 2003, pp. 487–501. Ook Beth Berkov en June Sklar konden de negatieve impact van onwettigheid op de betrokken kinderen aantonen: B. Berkov and J. Sklar, 'Does Illegitimacy Make a Difference? A Study of the Life Chances of Illegitimate Children in California', in: *Population and Development Review*, 2 (2), 1976, pp. 201–217.
- 2 Cijfers voor Zweden uit: B. Berkov and J. Sklar, 'Does Illegitimacy...?', pp. 201–217; voor IJsland: O. Gardarsdóttir, 'The implications of illegitimacy in late-nineteenth-century Iceland: the relationship between infant mortality and the household position of mothers giving birth to illegitimate children', in: *Continuity and change*, 4 (3), 2000, pp. 435–461.
- 3 Zo kon Gardarsdóttir vaststellen dat kinderen die bij moeders woonden die samenwoonden met de natuurlijke vader van het kind of inwoonden bij hun ouders of andere familieleden ongeveer dezelfde kans op kindersterfte hadden als kinderen die in een wettelijk huwelijk geboren waren. Onderzoek over recentere ongehuwde moeders van Berkov en Sklar, kon ook concluderen dat ongehuwde moeders vaak op zoek gingen naar de meest gunstige huishoudelijke situatie voor haar en haar bastaard, waarbij de vader van de ongehuwde moeder vaak als een 'vervangingsvader' van de onwettige werd beschouwd. Zie: O. Gardarsdóttir, 'The implications...;', pp. 435–461; A. Brändström, 'Illegitimacy and lone-parenthood in XIXth century Sweden', in: *Annales de Demographie Historique*, 2, 1998, pp. 93–114; A. Reid, R. Davies, E. Garrett, A. Blaikie, 'Vulnerability among illegitimate children in nineteenth century Scotland', in: *Annales de Demographie Historique*, 111, 2006, pp. 89–113; B. Berkov and J. Sklar, 'Does Illegitimacy...;', pp. 201–217.
- 4 E. Shorter, 'Illegitimacy, sexual revolution and social change in modern Europe', in: *Journal of interdisciplinary history*, 2, 1971 pp. 237–272; M. Cohen, J.W. Scott and L.A. Tilly, 'Women's work and European fertility patterns', in: *Journal of interdisciplinary history*, 6 (3) 1976, pp. 447–476; D. Levine and K. Wrightson, 'The social context of illegitimacy in early modern England', in: P. Laslett, K. Oosterveen and R.M. Smith, (eds.) *Bastardy and its comparative history*, London, 1980, pp. 158–175; P. Laslett, 'Introduction: comparing illegitimacy over time and between cultures', in: P. Laslett, K. Oosterveen and R.M. Smith, (eds.) *Bastardy and...;* pp. 1–64; C. Vandenbroeke, *Vrijen en trouwen van de Middeleeuwen tot heden: seks, liefde en huwelijk in historische perspectief*, Brussel, 1986.
- 5 S. De Langhe and M. Mechant, 'The life-course of unmarried mothers during the long eighteenth century in the Southern Netherlands', gepresenteerd op de Fourth Flemish-Dutch Conference Economic and Social History of the Low Countries before 1850, Leiden, 29–30 januari 2009.
- 6 A. Brändström, 'Illegitimacy and lone-parenthood...;', pp. 93–114; Ginger Frost, echter, besloot, na het bestuderen van (auto)bio-

grafieën en orale getuigenissen van natuurlijke kinderen in Engeland geboren in de tweede helft van de negentiende en begin twintigste eeuw, dat niet alleen de economische maar vooral de sociale implicaties van door het leven gaan als bastaard op de illegitieme kinderen doorwoog. Zie: G. Frost, 'The black lamb of the black sheep, Illegitimacy in the English working class, 1850–1939', in: *Journal of Social History*, winter 2003, pp. 294–322; J. Hayhoe, 'Illegitimacy, inter-generational conflict and legal practice in eighteenth-century Northern Burgundy', in: *Journal of social history*, 38 (3), 2005, pp. 673–684. Ook voor het vroegmoderne Engeland besloot Amy Froide dat ongehuwde vrouwen door de geboorte van hun bastaardkind armenhulp konden genieten. Zie: A.M. Froide, *Never married: singlewomen in early modern England*, Oxford, 2005. En ook anno 2009 blijkt dat het vooruitzicht op het krijgen van armensteun een motivatie kan betekenen voor het op heel jonge leeftijd ongehuwd moeder worden. Zie: M. Doornaert, 'Rel om kindervader zwelt aan', in: *De Standaard*, maandag 16 februari 2009, p. 13.

7 C. Vandenbroeke, 'Zuigelingssterfte, bevallingsstoornissen en kraambedsterfte (17de-19de eeuw)', in: *Bijdragen tot de geschiedenis*, 60, 1977, p. 135.

8 Een vergelijking maken met de wettige kinderen van dezelfde moeders is hier niet aan de orde, omdat voor geen enkele vrouw wettige kinderen in de bevolkingsregisters van de stad Brugge terug te vinden waren.

9 Ook J. Robin kon voor het negentiende-eeuwse Colyton vaststellen dat de hulp van grootouders belangrijk was in een succesvolle levensloop van hun kleinkinderen. J. Robin, *From childhood to middle age: cohort analysis in Colyton, 1851–1891*, *Cambridge Group for the History of Population and Social Structure Working Paper Series No. 1*, Cambridge, 1995, 64, 23 p.

10 C. Vandenbroeke, *Vrijen en trouwen...*, bijlagen, tabel nr. 30.

11 Rijksarchief Brugge (RAB), Registers van Burgerlijke Stand, Huwelijken, Sint-Joris-ten-Distel, akte 89, huwelijk; RAB, Registers van Burgerlijke Stand, Huwelijken, Sint-Joris-ten-Distel, akte 44, RAB, Registers van Burgerlijke Stand, Huwelijken, Sint-Joris-ten-Distel, akte 13, RAB, Registers van Burgerlijke Stand, Overlijdensakten, Sint-Joris-ten-Distel; J. Bulcke, R.L. Dewulf-Heus en L. Romain, *Volkstelling 1814*. 10: Sint-Joris-ten-Distel, Oedelem, Beernem, Waardamme, Vlaamse vereniging voor familiekunde. Afdeling Brugge, 1977.

12 RAB, Registers van Burgerlijke Stand, Huwelijksakten, Schore, akte 4, RAB, Registers van Burgerlijke Stand, Huwelijksakten, Slijpe, akte 2, RAB, Registers van Burgerlijke Stand, Overlijdensakten, Slijpe; P. Coghe, R.W. Dewulf-Heus en L. Romain, *Volkstelling 1814*. 17: Oostkamp, Slijpe, Schore, Bovekerke, Beerst, Rudderveerde, Vlaamse vereniging voor familiekunde. Afdeling Brugge, 1981.

13 RAB, Registers van Burgerlijke Stand, Huwelijksakten, Leke, akte 63; RAB, Registers van Burgerlijke Stand, Huwelijksakten, Koekelare, akte 135, RAB, Registers van Burgerlijke Stand, Overlijdensakten, Vladslor; P. Coghe, M. Dhoore en K. Haegebaert, *Volkstelling 1814*. 29: Oosterkerke, Werken, Vladslor, Handzame, Kortemark, Vlaamse vereniging voor familiekunde. Afdeling Brugge, 1994.

14 Onderzoek naar de inkomenscyclus van een gezin (*family-income cycle*) toonde aan dat de fase waarin het koppel pas gehuwd en jongere kinderen ten laste had de moeilijkste op financieel vlak was. Zie: o.a. A. Knottter, *Poverty and the family-income cycle: Casual laborers in Amsterdam in the first half of the 20th century*, in: *The History of the Family*, 2004, 9 (2), pp. 221–237.

15 De vrouwelijke bastaardkinderen huwden op een huwelijksleeftijd van 28,7 jaar, terwijl die in Vlaanderen en Brabant in de periode 1830 en 1850 voor alle vrouwen gemiddeld op 27,3/27,5 jaar lag. De gemiddelde huwelijksleeftijd van de mannelijke natuurlijke kinderen, 27,2 jaar, lag heel wat lager dan de gemiddelde huwelijksleeftijd, tussen 31 en 33 jaar, voor de periode 1830–1850. Cijfers uit: I. Devos, 'Marriage and economic conditions since 1700: the Belgian case', in: I. Devos and L. Kennedy, (eds.) *Marriage and rural economy. Western Europe since 1400*. Turnhout, 1999, pp.101–132.

16 RAB, Registers van Burgerlijke Stand, Huwelijken, Torhout, akte nr. 341 en R.L. Dewulf-Heus, *Volkstelling 1814*. De Parochie Torhout, Brugge, Westvlaamse Genootschap voor Familie- en wapenkunde, 1989.

Sofie De Langhe doet doctoraal onderzoek naar de bestaansstrategieën van ongehuwde en nooit gehuwde vrouwen in het Brugse Vrije tussen 1730 en 1850 aan de Universiteit Gent, vakgroep Nieuwe Geschiedenis.

Contact: Blandijnberg 2, Vakgroep Nieuwe Geschiedenis Universiteit Gent, 9000 Gent.

E-mail: Sofie.Delanghe@UGent.be

De sociologie van Rodolphe Broda als wetenschappelijke onderbouw voor het relationele feminisme aan het begin van de twintigste eeuw

Balancerend tussen gelijkheid en verschil

De Europese (en ook trans-Atlantische) ruimte was begin twintigste eeuw een dankbare omgeving voor sociaal geëngageerde activisten en intellectuelen. Tijdens de laatste fase van de lange negentiende eeuw kenden grensoverschrijdende contacten een tot dan toe ongekende bloei. Tijdgenoten zagen een vroege voorafspiegeling van de huidige mondialisering, in sterk contrast met de naderende botsing tussen de staten. Tegen deze achtergrond grepen velen de kans om zich transnationaal te organiseren in formele en informele netwerken waarin informatie, ideeën en strategieën omtrent een of meerdere sociaalreformistische bewegingen werden uitgewisseld. Dit artikel focust zich op een klein tandwiel in dit grotere geheel en reconstrueert hoe verschillende invloeden in tandem met deze brede uitkijk op de wereld een verklaring kunnen bieden voor enkele van de toenmalig populaire gedachtestromen. Hoe kreeg het denken en handelen binnen de vrouwenbeweging aan het begin van de twintigste eeuw vorm binnen dit soort milieus, waar individuen uit uiteenlopende werelden en met verschillende achtergronden samenkwamen?¹

/ Bregt Saenen /

In december 1907 werden in Parijs de eerste stenen gelegd van een nieuwe, sociaalprogressieve associatie die zich zou richten op het bewerkstelligen en begeleiden van maatschappelijke verandering. Onder leiding van de Oostenrijkse socioloog Rodolphe Broda (ca. 1880-1932) werd de eerste editie van *Les Documents du Progrès. Revue Internationale* samengesteld. Verschillende sociaalreformistische bewegingen die gingen voor een geleidelijke, democratische aanpassing van de economische en politieke relaties binnen de samenleving vonden in dit tijdschrift een forum voor hun standpunten en ideeën. Tegelijkertijd zagen in Londen en Berlijn gelijklopende periodieken het levenslicht, waarbij het de bedoeling was dat zij onderling bijdragen zouden vertalen en overnemen. In de schoot van een later op te richten associatie zouden deze drie de kern vormen van een transnationaal netwerk waarbinnen ideeën, informatie en strategieën doorheen de Europese ruimte werden uitgewisseld. Uiteenlopende figuren uit heel Europa waren hier in meer of mindere mate bij betrokken. Onder de Belgen waren bijvoorbeeld Henri La Fontaine, Paul Otlet en Emile Vandervelde enkele van de meest prominente namen die zich engageerden bij de associatie en zijn werking.

Dit artikel focust op de centrale Franse editie en de richtinggevende bijdragen van oprichter en directeur Broda. Zijn werk biedt inzicht in de manier waarop zijn wetenschappelijke achtergrond in de sociologie de bedding vormde voor zijn bredere sociale engagement. Een discoursanalyse zal aantonen hoe het feministi-

sche streven een specifieke invulling kreeg binnen de periodiek als gevolg van deze achterliggende wetenschappelijke oriëntatie.

Documents du Progrès als het kloppende hart van een transnationaal netwerk

De associatie waarvan in 1907 de eerste bouwstenen werden gelegd, kreeg enkele jaren later zijn vaste vorm met de oprichting van het *Institut international pour la diffusion des expériences sociales* in 1910 en de *Ligue pour l'organisation du progrès* in 1913, benamingen die geen twijfel lieten bestaan over de achterliggende doelstelling.² Zij opereerden als een *transnational advocacy network* (TAN), een passende typologie van Margaret Keck en Kathryn Sikkink die de associatie in grote lijnen kan duiden. TANs zijn netwerken “[who include] those actors working internationally on an issue, who are bound together by shared values, a common discourse, and dense exchanges of information and services.”³ Soortgelijke bewegingen vond men over heel Europa, met in België de *Association Belge pour le progrès social* als gekend voorbeeld. Deze sloten allen aan bij een liberaal gedachtegoed omtrent verandering als motor voor meer sociale rechtvaardigheid.⁴ In het geval van deze associatie werd er een structuur opgericht waarin auteurs en activisten elkaar vonden. Zij leverden bijdragen die vlot werden uitgewisseld tussen de verschillende taalgebieden binnen de Europese ruimte. Bij gebrek aan traditionele machtsbronnen deden dit soort netwerken immers beroep op informatie, ideeën en strategieën “[...] to alter the information and value context within

which states make policies.” Door bij te dragen aan de uitwisseling van kennis tussen de publieke ruimtes van de verschillende Europese staten wou men gaan wegen op het beleid van de respectievelijke regeringen en de wederzijdse kennis tussen de verschillende Europese volkeren doen toenemen.

Als oprichter en directeur van de associatie zou Broda een bepalende rol spelen in de inhoudelijke en strategische koers die werd gevaren. Dit kadert binnen het typische ontstaan van een TAN: “When the more visionary among them proposed strategies for political action around apparently intractable problems, the potential was transformed into an action network.” Dit is precies wat er gebeurde toen Broda in de eerste Franse editie het grondmanifest neerschreef waaruit uiteindelijk de hele strategie zou voortvloeien. “Faire apprécier de toutes les autres nations ce que chacune d’elles a de meilleur, tel doit être le but suprême de notre époque”, liet hij optekenen.⁵ De afzonderlijke publicaties moesten de uitwisseling van ideeën en informatie in een transnationaal kader plaatsen. Het was hun taak om alle nationaal opgedane kennis en ervaring overheen de grenzen beschikbaar te stellen. Zodoende wou men informeren en praktische bouwstenen aanreiken aan activisten die in functie van hun eigen projecten naar het buitenland keken voor inspiratie.

De vrouwenbeweging en haar strijd voor emancipatie in Documents du Progrès

Een van de voornaamste focuspunten binnen *Documents* was de vrouwenbeweging en haar strijd voor de politieke en sociale emancipatie van de vrouw. Broda was actief betrokken binnen de vrouwenbeweging en bijgevolg stuurde hij de inhoudelijke lijn van het tijdschrift ook in deze richting. Een overzicht van de inhoudstafels toont meteen dat het feminisme over een duidelijk profiel beschikte te midden van de overige sociale bewegingen. De bijdragen die zich op dit thema oriënteerden, werden grotendeels opgenomen in een aantal duidelijk herkenbare en wederkerende categorieën: *Féminisme, La femme, La femme et l'enfant, Mouvement féministe, Progrès du féminisme* en *Questions féminines*. Een zeer uiteenlopende en volatiele groep auteurs van binnen en buiten de Europese vrouwenbeweging schreef hiervoor de teksten. Broda dook vrijwel doorlopend op

in de inhoudstafels. Hoewel er van jaar tot jaar fluctuaties optraden, zouden de hierboven genoemde zes categorieën in de vooroorlogse periode doorgaans zo'n twintig procent van de totale aandacht voor sociale bewegingen voor hun rekening nemen. Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog en de daaropvolgende onderbreking van de publicatie (tussen juli 1914 en januari 1915) zouden het einde betekenen voor deze ruime belangstelling. Inhoudelijk zou de focus verschuiven naar de politiek-militaire crisis die Europa in zijn greep had, waardoor sociale thema's volledig verdwenen uit de pagi-

posent à l'activité professionnelle de la femme dans les divers domaines; participation des femmes, comme électriciennes et éligibles, à la vie politique, où elles apporteront, avec leurs idées altruistes, leur compétence spéciale dans les questions pédagogiques et humanitaires."⁷

Deze overkoepelende oriëntatie bestond niet los van de ideologische tendensen binnen de internationale vrouwenbeweging aan het begin van de twintigste eeuw. In de pagina's van *Documents* komen we herhaaldelijk de onmiskenbare invloed tegen van wat Karen Offen als relationeel feminisme omschreef. Deze invulling

vormen voor het pacifisme, de arbeidersbeweging, etc.

De oorspronkelijk diametrale opdeling tussen beide argumentatielijnen – relationeel en individueel, waarin een absolute gelijkheid werd voorzien tussen individuen ongeacht hun sekse – is in de historiografie snel bekritiseerd en genuanceerd. Onderzoek heeft aangetoond dat er eerder sprake was van een paradoxale verwevenheid, waarbij beide soorten door elkaar heen werden gebruikt.⁹ Afhankelijk van de context en de opportuniteit waarmee activisten werden geconfronteerd, gingen zij afwisselend gebruik maken van de twee soorten eerder dan zich tot een enkele te beperken. Binnen en buiten de associatie werden activisten van de vrouwenbeweging aan het begin van de twintigste eeuw dagdagelijks geconfronteerd met een fijne balans waarop zij het evenwicht dienden te bewaren. Het relationele en individuele feminisme werden als gevolg hiervan omgesmeed tot een schijnbaar paradoxale doctrine: gelijkheid in verschil. Een feministisch pleidooi voor de gelijkheid tussen mannen en vrouwen werd daarin aangevuld met de erkenning dat hun onderlinge verschillen konden uitmonden in verschillende maatschappelijke rollen. De oppervlakkige gelijkenissen met het traditionele, patriarchale discours is geen toeval, maar werd bewust nagestreefd. Tijdens de hoogdagen van de Franse republiek in de negentiende eeuw verleende deze schijnbare gelijkenissen de doctrine een zweem van onschuldigheid die als een pragmatisch schild werd ingezet om buiten schot te blijven voor critici die in vrouwenemancipatie een uitdaging voor de status-quo binnen de republiek zagen.¹⁰

Documents du Progrès: balancerend tussen gelijkheid en verschil in het sociale engagement van zijn auteurs

In *Documents* werd deze op het eerste zicht tegenstrijdige oriëntatie door Broda in een aantal bijdragen uitgetekend als een soort van richtlijn voor de overige auteurs en activisten die in het tijdschrift publiceerden. Samen met de mogelijke katalysatorfunctie van de emancipatie van vrouwen, verleende hij de periodiek daarmee een duidelijke koers. "Vrouwelijke activisten", zo schreef hij "*accorderont leur appui à tous ceux qui luttent pour une noble cause, et principalement aux pacifistes, car il est dans la nature féminine, plus tendre moins matérielle de détester toujours et partout les atrocités de la guerre, car elles ne comprennent pas plus l'héroïsme illusoire des champs de bataille que les passions nationales, et ne voient dans les conflits armés que les pertes qui en résultent pour elles en tant que mères, sœurs et épouses ainsi que pour toute la nation.*"¹¹

Trouw aan de transnationale uitkijk van de associatie, werd deze oriëntatie gestaafd met buitenlandse ervaringen in verband met het toekennen van stemrecht aan vrouwen. Broda zou in zijn eigen bijdragen doorlopend verwijzen >>

De eerste edities van het tijdschrift werden vaak geïllustreerd, doorgaans in de katernen over kunst en literatuur.

Bron: A. Rentsch, 'Fidus', in: *Documents du Progrès*, II (Mars), 1908, p. 221.

na's van *Documents*.⁶ De stopzetting van de publicatie voor het einde van de oorlog verhinderde deze thema's ook terug te keren. De politieke en sociale emancipatie van de vrouw werd echter tot aan de oorlog van een uitgebreid forum voorzien.

De overkoepelende oriëntatie die de vrouwenbeweging een eigen profiel verleende binnen het tijdschrift, was het bekomen van gelijke politieke en sociale rechten voor vrouwen en een algemene verbetering van hun leefomstandigheden. De bijdragen in functie van deze doelstelling zouden de formele uitsluiting van vrouwen uit het publieke debat doorlopend onder de aandacht brengen en vanuit verschillende invalshoeken analyseren en bekritisieren. Naarmate er gaandeweg enkele kerndoelstellingen kristalliseerden binnen de associatie, mag het geen verrassing heten dat de emancipatie van de vrouw daar ook toe behoorde: "*Mise en valeur de tous les talents féminins par le développement de l'instruction des femmes et l'aplanissement de tous les obstacles qui s'op-*

[...] emphasized women's rights as women [...] in relation to men. It insisted on women's distinctive contributions in these roles to the broader society and made claims on the commonwealth on the basis of these contributions." Aanhangers van deze visie vertrokken vanuit een maatschappijvisie waarin niet het individu centraal stond, maar eerder het egalitaire man-vrouwkoppel de basiseenheid van de samenleving vormde. Hoewel zij gelijken waren, werd er op basis van hun fysiologische en culturele verschillen geconcludeerd dat zij niettemin elk een eigen rol te vervullen hadden in de maatschappij.⁸ Het tijdschrift sloot zich hierbij aan en voorzag in die lijn een bijkomende functie voor de emancipatie van vrouwen: hen stemrecht toekennen en formeel betrekken bij het publieke debat zou als een katalysator werken voor de overige sociale bewegingen. Eens zij deel uitmaakten van de publieke ruimte, zo ging de redenering, zouden zij daar hun eigenheid als zorgzame moeders kunnen uitspelen en op die manier een voet tussen de deur

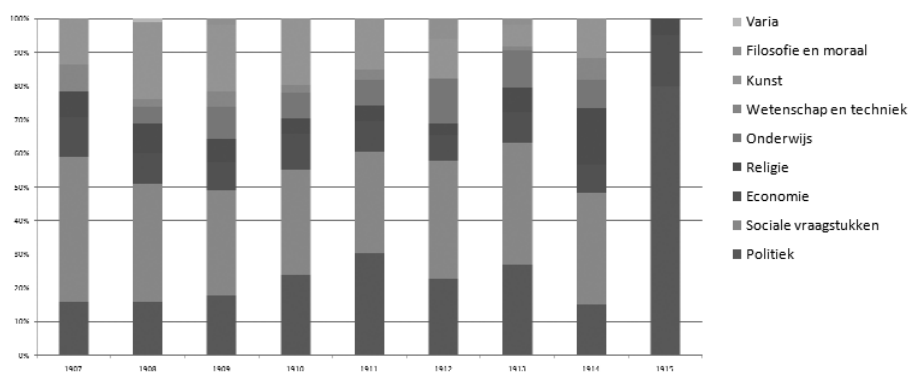
naar delen van het Britse rijk en Australië in het bijzonder als plaatsen waar de onmiskenbare voordelen van deze omwenteling zich reeds toonden. Andere auteurs zoals de Franse journalist Paul Parsy zouden met veel belangstelling naar de Scandinavische landen kijken en in verslagen van studiereizen besluiten dat dit de te volgen voorbeelden waren voor de continentale grootmachten in West-Europa.¹²

Deze strategie diende een tweeledige doelstelling waarin we, tot zijn essentie herleid, de *modus operandi* van de associatie en de beoogde resultaten terugvinden. In de eerste plaats werd er getracht om op deze manier de angst voor het onbekende (*“saut dans l’inconnu”*) bij het grote publiek in toom te houden, doordat de *“terreur des vagues dangers”* zoals de impact op de politieke constellatie en het familiale leven, werd weggenomen. Geen van beide bleek in het buitenland immers grondig gewijzigd als gevolg van het toekennen van gelijke politieke rechten voor vrouwen.

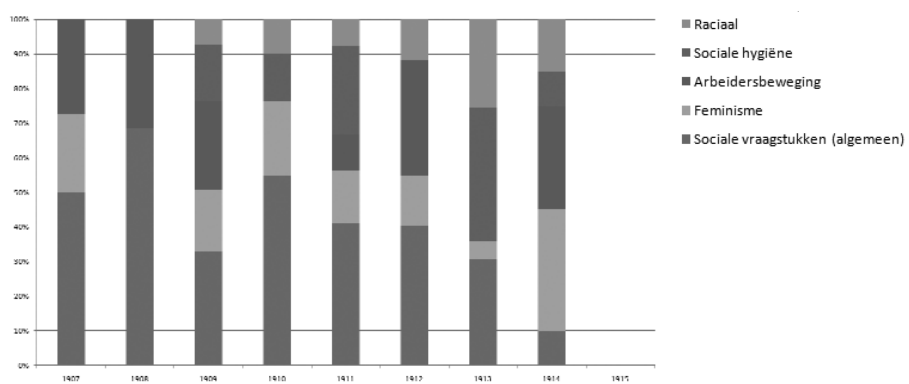
In tweede instantie werd wel aangetoond dat de steun van de zorgzame vrouw voor sociaal-reformistische projecten reëel was en de impact van deze omwenteling zich voornamelijk daar situeerde.¹³ De toekenning van stemrecht voor vrouwen vormde, in deze analyse, een krachtige katalysator voor een waaier van sociale programma’s en bewegingen. Naarmate de jaargangen van het tijdschrift elkaar opvolgden, ging de feministische agenda dan ook steeds meer op deze manier gekaderd en gepropageerd worden.

Concreet zien we hier ook hoe beide argumentatielijnen – relationeel en individueel – werden omgesmeed tot een werkbare oriëntatie voor de bijdragen omtrent de politieke en sociale emancipatie van vrouwen. De roep om gelijke rechten werd enerzijds ingegeven door een oprecht engagement om de maatschappelijke status van vrouwen te verbeteren, maar anderzijds meteen gerecupereerd in functie van andere doelstellingen. Dit werd niet als problematisch ervaren. Men was doordrongen van het idee dat vrouwen een eigen rol te vervullen hadden binnen de samenleving en dat deze rol door hun zorgzame natuur voordelig zou uitkomen voor andere sociale bewegingen. Deze katalysatorfunctie kon aldus ingezet worden voor een brede waaier van sociaal-reformistische programma’s, niet toevallig van precies die bewegingen die elders in *Documents* aan bod kwamen.

Een van de verbindingen met andere sociale bewegingen die op deze manier ontstonden, was deze met het pacifisme. Aan het begin van de twintigste eeuw was het niet ongewoon voor Franse activisten om beide strijdpunten gelijktijdig te dragen.¹⁴ Hoewel het een complexe relatie was, vonden de twee elkaar in grote lijnen door hun afkeer van oorlog en de gevolgen daarvan. Binnen de vrouwenbeweging keerde men zich af van wat in hun ogen een mannenpraktijk was die de activisten hun echtgenoten en zonen kon kosten. De vredesbeweging die oorlog eerder principieel afzwoer, verwelkomde hen met open armen. Ook Broda’s engage-

Procentuele weergave van indeling thema’s binnen Documents du Progrès.

Indeling thema Sociale Vraagstukken binnen Documents du Progrès.

ment spitte zich voornamelijk toe op deze twee bewegingen, waardoor het geen verrassing mag heten dat verschillende van zijn bijdragen de onderlinge band tussen vrouwen en vrede gingen uittekenen. Opnieuw werd daarin de emancipatie van vrouwen als katalysator centraal geplaatst: de toekenning van stemrecht voor vrouwen zou, zoals in het buitenland werd waargenomen, de politieke druk op regeringen opvoeren om voor duurzame vrede te ijveren.¹⁵

Achter deze oriëntatie school de essentialistische visie van de inherent zorgzame (en daardoor pacifistische) vrouw die als engel van vrede de gewelddadige natuur van de man zou uitbalanceren van zodra zij gelijke politieke rechten kreeg toebedeeld. Deze link tussen beide bewegingen was bijzonder populair bij activisten uit de negentiende eeuw en vroege twintigste eeuw, maar heeft des te meer voor controverse gezorgd bij hedendaagse onderzoekers. Het was immers zo dat het patriarchaal discours vanuit eenzelfde verbinding tussen beide bewegingen vertrok om vrouwen in de private sfeer te situeren, ver weg van een volwaardige deelname aan het publieke debat. Dat Broda en vele van zijn tijdgenoten hierin meedingen, komt vandaag dan ook als achterhaald en strijdig met hun emancipatiestreven over. Er moet in deze context echter benadrukt worden dat de wijze waarop zij hiervan gebruik maakten geenszins gelijkloopt met wat hun tegenstanders voor ogen hadden. De uitgangspunten, terminologie en redeneringen van het patriarchaat werden overgenomen in functie van een geheel nieuwe strategie die de stem van de vrouw duidelijk in de

openbaarheid plaatste. Concreet toont zich hier de wijze waarop het relationele feminisme, hoewel het oppervlakkige gelijkenissen vertoonde met patriarchale ideeën en strategieën, een stevige basis kon vormen voor het emancipatiestreven van de vrouw. Door zich op deze wijze te maskeren, kregen activisten de middelen in handen om hun agenda veel verder te drijven dan anders mogelijk zou zijn. Zoals we verderop zullen zien, was dit zeker in het toenmalige Frankrijk geen overbodige luxe.¹⁶

De sociologie van Rodolphe Broda als wetenschappelijke onderbouw voor het relationele feminisme

De vraag stelt zich waarom deze paradoxale doctrine in *Documents* en diens achterliggende associatie ingang vonden en werden omgesmeed tot een werkbare oriëntatie. Terwijl de tijdsgeest en het pragmatisme als bedding kunnen fungeren voor deze vraag, bieden zij op zichzelf geen afdoende verklaring. Daarvoor moet er meer concreet gekeken worden naar de vele auteurs en activisten die als medewerker binnen dit TAN betrokken waren en vanuit welke achtergronden zij hun engagement vorm gaven. Met andere woorden: er is in de toekomst nood aan een doorgedreven sociale netwerkanalyse rond deze groep medewerkers, waardoor hun respectievelijke achtergronden en inspiraties zichtbaar worden. Wij richten ons tot een alternatieve piste: door oprichter en directeur Broda op de voor-

grond te plaatsen, is het mogelijk om alsnog een inzicht te verwerven in de onderliggende redenen die het tijdschrift in de richting van een relationele visie op de beide seksen duwden. Zijn centrale rol binnen de associatie wijst er alvast op dat deze figuur als tentatieve illustratie bij onze vraagstelling kan dienen.

Broda was als Oostenrijkse socioloog tijdens de vooroorlogse jaren werkzaam in het *College Libre des Sciences Sociales* te Parijs, waar hij terecht kwam in een omgeving van sociaalkritische wetenschappers die zich toededen op de analyse van de samenleving.¹⁷ De sociologie, in die tijd nog in de kinderschoenen als onafhankelijke discipline, werd door Broda al in de eerste editie van *Documents* expliciet voorop geschoven als de wetenschap die maatschappelijke processen kenbaar moest maken. Zodoende kon zij als instrument dienen in functie van de beoogde sociale veranderingen. De transnationale uitwisseling van informatie en ideeën kon in zijn ogen maar bijdragen tot de gronddoelstellingen van de associatie wanneer deze oefening tot een praktisch repertorium voor verandering werd bewerkt: *“Pour y travailler utilement, il ne suffira point de signaler les faits tels quels. Il faudra encore les soumettre à une analyse sociologique pour en dégager la compréhension de l'évolution intellectuelle et sociale de l'espèce humaine.”* Deze opvattingen over de achterliggende strategie en methode van de associatie, zouden doorheen de jaren als een rode draad door al zijn bijdragen blijven lopen en een grote invloed uitoefenen op de koers van het tijdschrift. Nog in de eerste editie van de Franse periodiek gaf Broda bijvoorbeeld een overzicht van wat volgens hem de grote sociale stromingen waren die de maatschappelijke evolutie voortdreden.¹⁸

Broda's nadruk op de noodzaak van een sociologische analyse van de processen die de organische maatschappij stuurden – en vooral de manier waarop – geven ons twee aanknopingspunten omtrent zijn precieze invulling van deze wetenschap. In de eerste plaats is er het instrumentele geloof in het verklarende en oplossende vermogen van de wetenschappen in verband met maatschappelijke kwesties. Dit geloof gaat terug op het positivistische denken van Auguste Comte (1798-1857). Eerder dan een omlijnd programma, vormde het positivisme volgens Kaat Wils tijdens de negentiende en vroege twintigste eeuw een onderdeel van de mentale uitrusting bij de intellectuele elite. Sociologen spitsten zich toe op het analyseren van de onderhuidse processen die de samenleving stuurden, waarbij dat laatste gezien werd als een organisch geheel waarvan de onderlinge samenhang onafhankelijk van zijn onderdelen bestond. De evolutie waar Broda zich in zijn eerder vermelde bijdrage op richtte, loopt parallel met deze studie van wat de steeds evoluerende maatschappij tot elkaar verbindt en zijn uitzicht bepaalt.¹⁹ Ten tweede verraadt precies deze nadruk op evolutionaire processen het biologische tintje dat aan dit alles werd gegeven. Zoals we verderop zullen zien, speelde de sociaal-darwinistische lijn van argumenteren een grote

rol in de manier waarop Broda zijn engagement onderbouwde. Hij deelde deze invulling van de discipline met vele van zijn tijdgenoten, die ervan overtuigd waren dat het de biologie was die hun eigen wetenschap van de samenleving in staat zou stellen om zijn volledige potentieel waar te maken.²⁰

Een meer concrete aanwijzing omtrent de invulling die Broda aan de sociologische discipline gaf, vinden we in zijn parallelle visie en vermoedelijke contacten met de bekende Franse socioloog Émile Durkheim (1858-1917). In het beperkte milieu dat deze discipline aan het begin van de twintigste eeuw als autonome wetenschap beoefende, moeten hun gelijklopende lesopdrachten en verblijven in Parijs er haast zeker toe geleid hebben dat zij contact hadden of ten minste op de hoogte waren van elkaars werk. Dit vermoeden wordt gesterkt door een enquête die in 1908 in *Documents* werd gepubliceerd en waarin Durkheim als een van de voornaamste respondenten werd opgevoerd. Hoewel het beschikbare archiefmateriaal ons

bestaan die de maatschappij vorm geven, los van de perceptie van die individuen.

Afgeleid uit deze opvattingen over de samenleving ontwikkelde Durkheim het idee van *la division du travail* of de sociale verdeling van taken binnen de maatschappij. Deze toenmalig erg vernieuwende analyse van de manier waarop het menselijke samenleven wordt geordend, zette zijn voetafdruk naast de economische verdeling zoals die door de Schotse econoom Adam Smith (1723-1790) werd uitgewerkt. Net zoals binnen het economische productieproces de taken worden opgedeeld, zo schreef Durkheim, wordt ook binnen de samenleving als geheel het werk verdeeld over de verschillende leden van de groep. Met andere woorden: men gaat zich in verschillende vakgebieden specialiseren en treedt binnen in een web van onderlinge afhankelijkheid met personen die zich in andere gebieden hebben gespecialiseerd. Naarmate dit proces van opdeling zich doorzet en iedereen zich inschakelt in het onderhoud van het geheel, worden op basis

Voorpagina van de eerste editie van *Documents du Progrès*, 1907.

niets zegt over de precieze relatie tussen beiden, kunnen we uit een aansluitend overzicht van Broda afleiden dat er onmiskenbare gelijkenissen bestonden tussen het sociologische denken van beide wetenschappers.²¹ Hun gelijklopende visie kent fundamenteel zijn oorsprong in hun gedeelde oriëntatie op het positivisme. Net zoals Broda in zijn denken gestuurd werd door de leer van Comte, werd ook Durkheim hierdoor op verschillende punten sterk beïnvloed.²² Daarbij is het van belang op te merken dat we hier opnieuw het instrumentele geloof in de wetenschap terugvinden, maar vooral ook de overtuiging dat de samenleving een organisch geheel vormde die volgens onafhankelijke wetten functioneerde. Als voorlopers van de hedendaagse sociologie gingen beiden er reeds van uit dat er objectieve relaties

hiervan de onderlinge machtsrelaties tussen individuen uitgetekend. Zelf had Durkheim het over het ontstaan van sociale cohesie naarmate niemand afzonderlijk nog in al zijn behoeften en verlangens kan voorzien.²³

Deze visie op de maatschappij heeft een onmiskenbare invloed uitgeoefend op Broda, zoals bijvoorbeeld in zijn analyse van het gemengd onderwijs in Noord-Amerika. Zeker de manier waarop dit nieuwe beroepsmogelijkheden opende voor vrouwen, resonanceert sterk met het achterliggende idee van de sociale verdeling van werk. *“Les jeunes Américaines sorties des écoles mixtes se sont aussi précipitées avec ardeur vers toutes les carrières, libérales et autres, et, par l'effet de la concurrence des deux sexes, elles ont fini par se concentrer dans les professions pour lesquelles la femme possède >>*

des aptitudes égales ou supérieures à celles de l'homme."²⁴

De opvatting dat een sociale taakverdeling aan de basis ligt van maatschappelijke relaties samen met het idee dat vrouwen over een eigenheid beschikken die hun geschikter maakt voor bepaalde functies binnen de samenleving, kan makkelijk misbruikt worden om hen als zorgzame moeders een rol in de private sfeer toe te dichtten. De politieke vertaling van deze visie, het solidarisme, ging binnen de context van de Franse republiek om die reden het individueel feminisme ook daadwerkelijk af te blokken. Onder andere Durkheim zelf zou ervoor terugschrikken wanneer deze tweede stroming de bestaande taakverdeling binnen de staat schijnbaar in gevaar bracht door openlijk voor een absolute gelijkheid tussen de seksen te pleiten.²⁵ Broda toont ons echter dat de paradoxale gelijkheid in verschil voor de vrouwenbeweging een uitweg kon bieden uit de impasse die het solidarisme veroorzaakte. De sociale taakverdeling van Durkheim kon gebruikt worden als pleidooi voor gelijke kansen, aangezien dat andere idee – de essentialistische eigenheid van beide seksen – er automatisch voor zou zorgen dat beiden zich vanzelf binnen dit model zouden vinden in de taken waarvoor zij het meest geschikt waren. Een aantrekkelijk idee voor beide kampen.

Het is precies hier dat we de grondslagen van Broda's invulling van het feminisme aantreffen. Zijn achtergrond in de sociologische discipline en zijn aanleunen bij de visie van Durkheim bepaalden de richting van zijn engagement in de internationale vrouwenbeweging. De doctrine van het relationele feminisme die daar in zwang was, samen met zijn eigen achtergrond als wetenschapper, stuwde Broda naar een engagement dat zich kristalliseerde in het paradoxale gelijkheid in verschil. Eerder dan gelijkheid om zich tot doel te verheffen, werd de mogelijkheid om op gelijke voet deel te nemen aan de sociale taakverdeling beoogd. Naast gelijkheid, kon op deze manier ook verschil uitgespeeld worden met de katalysatorfunctie van de emancipatie van vrouwen voorop.

De paradoxale doctrine die Broda voor zichzelf uittekende en voortkwam uit zijn achtergrond in de sociologie, werd verder verankerd door zijn gebruik van het sociaaldarwinisme als voornaamste lijn van argumentatie. Deze op de evolutieleer van Charles Darwin (1809-1882) gebaseerde ideologie bestond tijdens de negentiende eeuw uit een amalgaam van uiteenlopende opvattingen. Fundamenteel vertrokken aanhangers vanuit het idee dat de menselijke natuur parallel liep met de dierlijke psychologie en dat deze door middel van natuurlijke selectie verder evolueerde. Vele (zo niet alle) aspecten van cultuur konden daardoor in biologische termen verklaard worden. Het gedachtegoed dat van deze gedeelde basis werd afgeleid, bracht echter verschillende kampen en stromingen voort die vaak lijnrecht tegenover elkaar stonden in hun gevolgtrekking. Mike Hawkins bemerkte dat "[f]rom the fact of somebody being a Social Darwinist it is not possible – or

Bron: R. Broda, 'Nouvelles tendances de l'art en Orient et en Occident (avec gravures)', in: *Documents du Progrès*, II (Janvier), 1908, p. 48 (f).

Bijdragen uit de eerste edities van het tijdschrift werden vaak vergezeld van enkele gravures, doorgaans in de katernen over kunst en literatuur.

rather it would be extremely unwise - to deduce his or her position on warfare, capitalism, race, imperialism or the social status of women."²⁶

De invloed van de biologie toonde zich voornamelijk in de vrees voor degeneratie van mensen samenleving die mee geïntroduceerd werd in de sociologie. Onder invloed hiervan werd de discipline mee in de richting van een soort sociale pathologie gesleurd. Vermeende ziektes van het maatschappelijke lichaam (bv. zelfmoorden, alcoholisme, prostitutie etc.) trokken de aandacht van deze groep sociologen en leken in hun eisen een actief ingrijpen te vereisen.²⁷ Broda's engagement in functie van een brede waaiër reformistische projecten wordt in dit licht verklaard en biedt duiding bij de reden waarom hij vanuit zijn wetenschappelijke achtergrond hier zo fel op inzette. Binnen dit analysekader moet zijn sociaal engagement ten voordele van sociale verandering als een drin-

gende noodzaak geleken hebben, iets wat we ook meermaals zien terugkeren in zijn bijdragen. Eveneens was de oprichter van de associatie op deze manier erg vatbaar voor de biologische differentiatie tussen de seksen. Zijn maatschappijvisie en relationeel feminisme die hun oorsprong vonden in zijn sociologische achtergrond, werden op deze manier verder versterkt tot wat voor hem als een natuurlijk denkkader moet aangevoeld hebben.

Broda's achterliggende redenering bij het gemengd onderwijs in Noord-Amerika geeft aan in welke mate zijn denken vorm kreeg onder invloed van het sociaaldarwinisme. We zagen eerder dat hij in gemengd onderwijs een manier zag om beide seksen op gelijke voet aan de sociale taakverdeling te laten deelnemen. Daarmee werd niet zonder meer voor gelijkheid gepleit, maar binnen een relationeel kader voor de mogelijkheid om vrouwen vanuit hun eigenheid als gelijke deel te laten nemen aan dit sociaal proces. In zijn bijdrage daarover merken we een duidelijke weerklank van biologische terminologie: "*Très important est, au contraire, leur rôle dans tout ce qui touche à l'action sociale, vers laquelle elles sont naturellement portées par leurs sentiments humanitaires ou, comme diraient les esprits malveillants, par leur "sentimentalité"*".²⁸ Hierdoor werd de essentialistische visie van de vrouw als zorgzaam wezen gegrondvest in de natuurwetenschappen, waardoor aan hun vermeende eigenheid een onoverkomelijk karakter werd verleend. Deze verbinding met natuurlijke factoren werd doorlopend gemaakt, waarbij de verschillende karakteristieken van de twee seksen hun geschikter maakte voor verschillende beroepen. Een hang naar orde en regelmaat maakte van vrouwen bijvoorbeeld bijzonder goede bibliothecarissen. Hoewel het doelstreven ondubbelzinnig in functie van gelijke rechten was, roept deze laatste illustratie vragen op over het emancipatorische potentieel van deze paradoxale doctrine en de wetenschappelijke onderbouw die er in dit geval onder schuilde.²⁹

We leren uit deze bedenking dat ook met betrekking tot dit soort wetenschappelijke onderbouw voor het relationele feminisme een aantal hedendaagse kritieken geformuleerd kunnen worden. De manier waarop argumenten doorlopend werden verbonden aan biologische processen roept vragen op. Door de vermeende eigenheid van vrouwen in de biologische wetenschap te gaan grondvesten, sloot dit soort feminisme vrouwen op binnen een onoverkomelijke en statische natuur. Zeker tijdens de hoogdagen van het positivisme was dit een overtuigend argument. Maar terwijl we gezien hebben hoe Broda en zijn medestanders het ten voordele van een emancipatorisch project omvormden, kregen tegenstanders op basis van dezelfde argumenten vrij spel om net tegengestelde conclusies te gaan trekken.

Uit niets blijkt dat de associatie of zijn oprichter bewust tegen de emancipatorische agenda van het feminisme argumenteerden. Men aanvaardde de maatschappelijke kaders die gangbaar waren en speelde in zekere zin met

vuur door zich te wenden tot de natuurwetenschappen, maar bouwde voor tijdgenoten niettemin een overtuigende en progressieve lijn van argumentatie.

Dit doet denken aan de manier waarop de Belgische feministe Isabelle Gatti de Gamond (1839-1905) omging met eenzelfde wetenschappelijke oriëntatie ten voordele van haar eigen feministische streven.³⁰ De toenmalige populariteit van de wetenschappen, geïnspireerd door het positivisme, maakte het onvermijdelijk dat dit soort argumenten de kop zou opsteken. Broda en Gatti de Gamond deden

Handtekening van Rodolphe Broda.

dan ook weinig meer dan in het offensief treden met wapens die langs beide zijden in stelling werden gebracht. Ongeacht de kritische kanttekeningen die hier vandaag de dag bij te plaatsen zijn, was dit binnen de toenmalige historische context een pragmatische, wervende en in zeker zin ook succesvolle strategie.

Conclusie

Broda en het tijdschrift *Documents* waarvan hij tegelijk oprichter en directeur was, bieden ons als gevalstudie een verhelderende inkt in het sociaal activisme in de Europese transnationale ruimte aan het begin van de twintigste eeuw. Als tandwiel in een vigerend middenveld dat zich in toenemende mate grensoverschrijdend ging oriënteren, tonen zowel de persoon als de associatie achter de periodiek ons hoe deze brede uitkijk op de wereld in tandem optrad met uiteenlopende invloeden. Er is in dit artikel geargumenteerd dat deze wisselwerking een van de grondslagen vormt voor enkele van de toenmalig populaire oriëntaties en doctrines binnen het sociaalreformisme.

Concreet hebben we gezien hoe Broda's achtergrond in de sociologie hem stuurde in zijn engagement binnen de internationale vrouwenbeweging, meer specifiek zijn aansluiting bij de paradoxale doctrine van gelijkheid in verschil. Dit engagement speelde zich binnen de verschillende activiteiten van de associatie af, waarvan we naast de uitgave van tijdschriften ook het organiseren van lezingen moeten aanstippen. We hebben daartoe een lijn getrokken tussen zijn gedeelde maatschappijvisie met Durkheim en zijn relationele visie op de seksen, waarbij een sociale taakverdeling ingezet werd om voor gelijke politieke en sociale rechten voor vrouwen te argumenteren. Aansluitend zagen we ook hoe Broda gebruikmaakte van het sociaaldarwinisme als voornaamste lijn van argumenteren en zo zijn opvattingen omtrent het feminisme verder versterkte. Zijn hang naar biologische verklaringen modellen grondvestte

vele ideeën in de natuurwetenschappen, waar ze een onoverkomelijk en zelfs natuurlijk karakter kregen.

Hoewel niet de voornaamste focus van dit artikel, stonden we ook stil bij hedendaagse kritieken die zowel op het relationele feminisme als op de wetenschappelijke onderbouw daarvan te formuleren zijn. De terechtheid van deze kritieken zou niettemin niet mogen afleiden van het eigenlijke engagement dat Broda en zijn medestanders aan de dag legden. Net voor de lange negentiende eeuw zich stukliep in de loopgraven van de Eerste Wereldoorlog,

waren deze intellectuelen en activisten nog druk bezig zich proactief op te stellen voor sociale verandering en verbetering. Met dit artikel hopen we te hebben bijgedragen tot een beter inzicht in de verschillende invloeden en brede uitkijk die hen hierin stuurde. ///

Noten:

- Dit artikel is gebaseerd op B. Saenen, 'Pour la Diffusion des Expériences Sociales' – Een onderzoek naar *Documents du Progrès* binnen de transnationale ruimte aan het begin van de twintigste eeuw. Onuitgeg. masterproef, 2008, viii + 119 p. (beschikbaar op: <http://hdl.handle.net/1854/12400>). Mijn dank gaat uit naar mijn toenmalige promotor dr. Christophe Verbruggen (Onderzoekseenheid Sociale Geschiedenis na 1750, Universiteit Gent) die het onderzoek naar dit tijdschrift in zijn postdoctoraal onderzoek verder zet en naar commissaris dr. Julie Carlier (Onderzoekseenheid Sociale Geschiedenis na 1750, Universiteit Gent). Alle jaargangen van *Les Documents du Progrès*. *Revue Internationale* zijn beschikbaar in de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience te Antwerpen.
- R. Broda, 'A nos lecteurs', in: *Les Documents du Progrès*. *Revue Internationale*, III (Decembre), 1909, pp. 435-439; E. Milhaud en R. Broda, 'Rapport sur l'oeuvre de l'institut', in: *Documents du Progrès*, VI, 1912, p. viii.
- M.E. Keck en K. Sikkink, 'Transnational Advocacy Networks in International and Regional Politics', in: *International Social Science Journal*, 51 (1999), pp. 89-101. Citaten respectievelijk op p. 89, pp. 94-95 en p. 91.
- G. Vanthemsche, 'Laboratoires d'idées et progrès social. Le cas de l'Association belge pour le progrès social et de ses prédecesseurs (1890-1960)', in: G. Kurgan-Van Hentenryk (Ed.), *Laboratoires et réseaux de diffusion des idées en Belgique (XIXe-XXe siècles)*. Bruxelles, 1994, pp. 55-76.
- R. Broda, 'Ce que nous voulons', in: *Documents du Progrès*, I (Decembre), 1907, pp. 3-4.
- Tijdens bijeenkomsten in het neutrale Zwitserland werd er binnen de leidinggevende groep van betrokken auteurs en activisten fel gediscussieerd over deze beslissing. Het verslag van een bijeenkomst op 28 mei 1915 maakt melding van een nipte stemming waarbij beslist werd om de vrouwenbeweging formeel te blijven steunen in zijn strijd, hoewel dit vooraf werd gegaan door een felle woordenwisseling waarbij de meningen erg uiteen liepen. Sowieso zou de nipte overwinning ten voordele van een blijvende steun zich niet meer uiten in het centrale Franse tijdschrift. (Le secrétariat de la conférence, 'Ligue pour la défense de l'humanité et pour l'organisation de son progrès. Conférence pour la défense de l'humanité et la sauvegarde de son avenir', in: *Documents du Progrès*, IX (Juillet), 1915, p. v).
- S.n., 'Ligue pour l'organisation du progrès', in: *Documents du Progrès*, IX (Janvier), 1915.
- K. Offen, *European Feminisms, 1700-1950: a Political History*. Stanford (Calif.), 2000, pp. 182-183. Citaat in: K. Offen, 'Defining Feminism: a Comparative Historical Approach', in: G. Bock en S. James (Eds.), *Beyond Equality and Difference: Citizenship, Feminist Politics, and Female Subjectivity*. London, 1992, p. 76.

- Kritiek door: J.W. Scott, 'Deconstructing Equality-versus-Difference: or, the Uses of Poststructuralist Theory for Feminism', in: *Feminist Studies*, 14 (1), 1988, pp. 32-50; J.W. Scott, 'Les femmes qui n'ont que des paradoxes à offrir. Féministes français 1789-1945', in: H.U. Jost, M. Pavilon en F. Valotton (Eds.), *La politique des droits. Citoyenneté et construction des genres aux 19e et 20e siècles*. Paris, 1994, pp. 11-26. Voorbeeld van historisch onderzoek: K. Offen, 'Ernest Legouvé and the Doctrine of "Equality in Difference" for Women: a Case Study of Male Feminism in Nineteenth-Century French Thought', in: *Journal of Modern History*, 58 (2), 1986, pp. 452-484.
- K. Offen, 'Defining feminism', pp. 77-79.
- R. Broda, 'Le mouvement en faveur du vote des femmes', in: *Documents du Progrès*, III (Juillet), 1909, pp. 10-11.
- R. Broda, 'Le suffrage des femmes', in: *Documents du Progrès*, IV (Juillet), 1910, pp. 3-10; P. Parsy, 'Les Norvégiennes élisent leurs députés', in: *Documents du Progrès*, IV (Mai), 1910, pp. 427-434.
- R. Broda, 'Suffrage des femmes...', pp. 3-5.
- Voor voorbeelden zie: F. Blum, 'D'une guerre à l'autre: itinéraires d'intellectuelles pacifistes', in: N. Racine en M. Trebitsch (Eds.), *Intellectuelles. Du genre en histoire des intellectuels*. Bruxelles, 2004, pp. 233-234; I. Vahé, 'Entre ombres et lumières, le parcours singulier d'une féministe pacifiste, Jeanne Mélin (1877-1964)', in: *Clio. Histoire, Femmes et Sociétés*, (24), 2006, pp. 231-250.
- R. Broda, 'Vers la fédération universelle', in: *Documents du Progrès*, II (Juillet), 1908, p. 614; R. Broda, 'Le problème de l'internationalisme', in: *Documents du Progrès*, IV (Juin), 1910, pp. 469-470.
- J. Vellacott, 'A Place for Pacifism and Transnationalism in Feminist Theory: the Early Work of the Women's International League for Peace and Freedom', in: *Women's History Review*, 2 (1), 1993, pp. 25-27; J.A. Davy, 'Pacifist Thought and Gender Ideology in the Political Biographies of Women Peace Activists in Germany, 1899-1970: Introduction', in: *Journal of Women's History*, 13 (3), 2001, pp. 38-39.
- E. Obermeyer-Marnach, *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815-1950*. Graz, 1957, p. 115.
- R. Broda, 'Ce que nous voulons', pp. 3-4; R. Broda, 'Où tend le progrès?', in: *Documents du Progrès*, I (Decembre), 1907, pp. 24-32.
- K. Wils, 'De omweg van de wetenschap: het positivisme en de Belgische en Nederlandse intellectuele cultuur, 1845-1914'. Amsterdam, 2005, pp. 19-25.
- P. Crook, 'Darwinism, War and History, the Debate over the Biology of War from the Origin of Species to the First World War'. Cambridge, 1994, pp. 35-37.
- F. Vally, 'Enquête sur la sociologie', in: *Documents du Progrès*, II (Fevrier), 1908, pp. 131-132; R. Broda, 'L'avenir de la science sociale', in: *Documents du Progrès*, II (Fevrier), 1908, pp. 150-156.
- K. Morrison, *Marx, Durkheim, Weber: Formations of Modern Social Thought*. London, 2006, pp. 149-154.
- K. Morrison, *Marx, Durkheim, Weber: Formations of Modern...*, pp. 158-185.
- R. Broda, 'Le relèvement de la condition de la femme en Amérique et dans les pays du nord', in: *Documents du Progrès*, VI, 1912, p. 252 (tweede deel).
- K. Offen, 'Depopulation, Nationalism, and Feminism in Fin-de-Siècle France', in: *The American Historical Review*, 89 (3), 1984, p. 666.
- M. Hawkins, *Social Darwinism in European and American thought, 1860-1945: Nature as Model and Nature as Threat*. Cambridge, 1998, pp. 30-35.
- C. Hermans, 'De dwaaltocht van het sociaal-darwinisme: vroege sociale interpretaties van Charles Darwins theorie van natuurlijke selectie, 1859-1918'. Amsterdam, 2003, pp. 399-421. Voor een voorbeeld bij Broda zie: R. Broda, 'La théorie de l'évolution et ses applications à la conception du monde, à la morale et à la vie', in: *Documents du Progrès*, IV (Octobre), 1910, pp. 243-257.
- R. Broda, 'Les aptitudes féminines et leurs possibilités d'avenir', in: *Documents du Progrès*, VII, 1913, pp. 302-304 (tweede partim).
- R. Broda, 'L'éducation des femmes', in: *Documents du Progrès*, III (Octobre), 1909, p. 291.
- K. Wils, 'Science, an Ally of Feminism? Isabelle Gatti de Gamond on Women and Science', in: *Revue Belge de philology et d'histoire*, 77 (2), 1999, pp. 432

Bregt Saenen studeerde geschiedenis en EU studies aan de Universiteit Gent. Hij behaalde zijn diploma geschiedenis met een verhandeling over Documents du Progrès in de Europese transnationale ruimte aan het begin van de twintigste eeuw en bereidt momenteel aan het Centrum voor EU Studies een doctoraatsvoorstel voor. Contact: bregt.saenen@gmail.com

De feministische beweging is vandaag de dag een synoniem voor bevrijding. Veel vrouwen – en soms ook mannen – sloten zich vanuit verschillende achtergronden en motieven bij het feminisme aan. Door de jaren heen is in overzichtswerken het beeld ontstaan van een beweging die vanuit verschillende perspectieven eensgezind voor de emancipatie van de vrouw streed. In de praktijk lag dit voor sommige vrouwen wat genuanceerder. Zij voelden zich niet altijd op hun plaats in de vrouwenhuizen, bij de vrouwenfestivals en in de praatgroepen. Dit ‘onbehagen’ is tot nu toe in de literatuur over de feministische beweging in Nederland onderbelicht gebleven.²

In dit artikel willen wij in de eerste plaats een aantal van de ongeschreven gedragsregels binnen het feminisme expliciteren. Deze normen komen naar voren in interviews met vrouwen die betrokken waren bij de Nederlandse feministische beweging. Wij hebben hun ervaringen ingedeeld in vier thema’s: de verhouding tussen man en vrouw, het lesbisch zijn, de rol van de marxistische ideologie en stereotype uiterlijkheden in de feministische beweging. In de interviews kwamen deze onderwerpen steeds opnieuw naar voren. Aan de hand van die thema’s wordt het soort onbehagen dat in ons artikel centraal staat geïnventariseerd. Dit deel vormt het hoofdbestanddeel van het artikel: wij denken dat door feministes zelf aan het woord te laten, de gevoelens van onrust en benauwenis het overtuigendst naar voren komen. In de tweede plaats willen we verklaren waarom deze vrouwen zich in de feministische groeps-cultuur niet op hun gemak voelden. Dit doen we door de ervaringen van deze vrouwen in een bredere context te plaatsen, onder andere door een vergelijking te maken met de kraakbeweging. De strategie van in- en uitsluiting speelt hier een belangrijke rol.

Dit artikel is gebaseerd op drieënveertig interviews met vrouwen die op uiteenlopende wijze actief waren binnen de tweede feministische golf.³ Deze feministes hebben een diverse achtergrond: sommige van hen publiceerden op landelijk niveau activistische artikelen, anderen probeerden in hun eigen woonplaats een vrouwenpraatgroep op te zetten, weer anderen probeerden door middel van muziek een politieke boodschap uit te dragen. De periode waarover de respondenten vertelden omvat ruim twintig jaar, vanaf het verschijnen van het artikel van Joke Kool-Smit in 1967 tot het langzame verdwijnen van de beweging eind jaren tachtig. Criteria voor verdere selectie waren de vier genoemde thema’s en het ‘politieke’ karakter van de organisatie waar de respondent bij betrokken was. De paar interviews met vrouwen die deel uit maakten van nadrukkelijk niet-politieke organisaties, zoals bijvoorbeeld de Bond voor Plattelandsvrouwen of enkele kleine christelijke verenigingen, vielen bijgevolg af. Vrouwen die slechts zijdelings bij het politieke feminisme betrokken waren of zich hier juist expliciet tegen afzetten, hebben we wel in dit onderzoek meegenomen.

Wij hebben alle vrouwen die geciteerd wor-

Vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw speelde de tweede feministische golf in Nederland een belangrijke rol in het leven van veel vrouwen. Het beroemde artikel ‘Het onbehagen bij de vrouw’, dat in 1967 door de feministe Joke Kool-Smit werd gepubliceerd, geldt nog steeds als beginpunt van de Nederlandse beweging. In dit artikel staan vrouwen centraal die zich om allerlei redenen hadden verbonden met het feminisme, maar zich er toch niet geheel op hun gemak voelden. Zij hadden moeite met de norm die door de feministische beweging aan haar aanhangers werd opgelegd. Deze norm en de daarmee gepaard gaande benauwenis waren niet expliciet, het feminisme pretendeerde immers bevrijding. De verborgen gedragsregels die ervoor zorgden dat vrouwen het gevoel hadden niet geheel zichzelf te kunnen zijn, worden in dit artikel geëxpliciteerd. Door de onvrede van de vrouwen in een bredere context te plaatsen, zullen we zien dat meer sociale bewegingen onbewust dit soort normen ontwikkelen. Dit proces schiep een nieuw ‘onbehagen’, een gevolg waar de feministes niet direct op gerekend hadden.

/ Martine van Leeuwen en Anne Petterson /

den om toestemming gevraagd. Sommige van hen reageerden instemmend op het artikel, anderen moesten een paar keer slikken. Een aantal vrouwen haastte zich om ons te verzekeren dat deze periode toch ook heel leuk was! Wij beseffen wel degelijk dat de beweging een hoop goede zaken heeft voortgebracht (en wellicht nog kan voortbrengen). We willen daarom graag benadrukken dat we in dit artikel slechts een deel van de feministische beweging en daarbij een bepaald aspect van de ervaringen en gedachten van de betrokken vrouwen beschrijven.

Verhouding tussen man en vrouw in het radicaalfeminisme

Binnen het feminisme stond de emancipatie van de vrouw centraal. Volgens de Amerikaanse sociaalpsychologe Betty Friedan stonden alle vrouwen voor een dilemma. In de maatschappij bestond een sterke visie over hoe zij zich behoorden te gedragen: als vrouwen kozen voor een bestaan in de van hen verwachte rol als huisvrouw dan konden ze zichzelf niet ontwikkelen, kozen ze ervoor zich wel te ontplooiën dan kwamen ze in conflict met wat er van hen verwacht werd in de maatschappij. Vrouwen leden volgens Friedan dus aan een identiteitscrisis.⁴ Dit had een praktische en een meer psychologische kant. Natuurlijk moesten vrouwen dezelfde kansen krijgen als mannen, maar bovenal moesten ze los komen uit het bestaan in hun schaduw. Ook in Nederland sloeg dit idee aan. De man-vrouwverhoudingen werden kritisch onder de loep genomen. Sommige vrouwen voerden dat door tot in het extreme, anderen waren het hier helemaal niet mee eens, zoals hier wordt verteld door Francis van Soest: "Er was een vrij radicale sectie die helemaal niets met mannen van doen wilde hebben. Ik had echt zoiets van kom, ze bestaan toch. Het radicaal lesbisch front, als ik me dat goed kan herinneren. Die vonden dat we niks met mannen te maken mochten hebben. Ik heb in de begingroep gezeten en ik ben er dus ook vrij snel uitgegaan, omdat het me veel te radicaal was. Dat kon ik niet pruimen."⁵

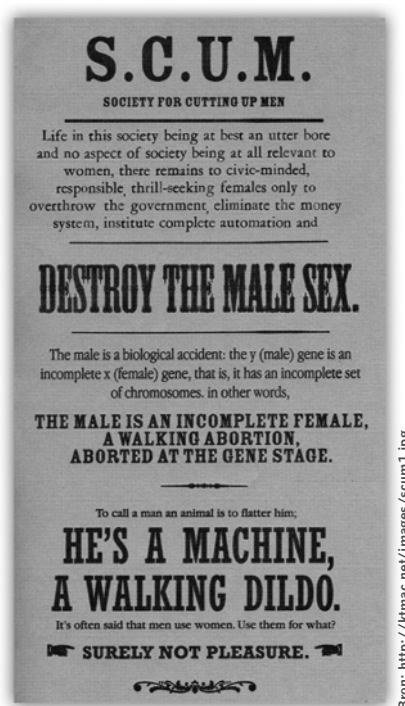
De norm die er voor zorgde dat er in sommige feministische groepen een strikte scheiding was tussen mannen en vrouwen leverde soms ook praktische conflicten op. Sommige vrouwen wilden helemaal niet meer met mannen omgaan en vonden dat andere vrouwen dat ook niet moesten doen. Andere vrouwen kozen een meer pragmatische weg en vonden het onzin om te doen alsof mannen niet bestonden. Een leven zonder mannen was soms ook tamelijk onhandig, zoals dit verhaal over de bezetting van een vrouwenhuis illustreert: "Een groep Surinamers kwam in het vrouwenhuis en wilde het van ons afnemen. Toen kwamen we voor grote conflicten te staan, want, een deel van de vrouwen zei: 'we roepen de politie' en een ander deel dacht: 'moeten wij nou mannen binnen gaan halen om ons te beschermen, terwijl wij altijd hebben gezegd: er komen hier geen mannen binnen?'"⁶

Niet als meer thema's binnen het feminisme

kwam ook het op scherp stellen van de verhouding tussen man en vrouw overgewaaid uit Amerika. Feministische uitgeefster Marijke Ekelschot vertelt hoe zij in aanraking kwam met het *SCUM Manifesto*, een voorbeeld van heel radicale literatuur tegen mannen en in Nederland met grote scepsis ontvangen. SCUM staat voor *Society for Cutting Up Men* (de schrijfster Valerie Solanas pleegde in 1968 een moordaanslag op de volgens haar 'te overheersende' Andy Warhol) en doet een aanval op 'het patriarchaat'. 'De man' werd in de eerste zinnen van het manifest gekarakteriseerd als 'biological accident', 'incomplete female' en 'walking abortion'. De toon van het manifest maakte dan ook indruk: "Ik weet nog wel dat toen ik het voor het eerst las, ik dacht: dit is wel heel grof, dit gaat wel heel ver. Dit kan toch eigenlijk niet. Maar dat veranderde op den duur.

streckende gevolgen hadden en een van de redenen was om op een dag richting de Amstel te rijden: "Het was een grote warboel in mijn hoofd. Ik wist niet zo goed wat ik allemaal wilde. Ik reed op de fiets naar de Amstel en ik dacht ik spring er in. Maar het was bevroren. Ik voelde me gewoon hartstikke beroerd en naar en eenzaam. Op dat moment heb ik al mijn ideeën die ik ook maar had losgelaten, dat was echt een heel speciaal moment. Alle ideeën over mannen en vrouwen en hoe de wereld in elkaar zat, heb ik gewoon over boord gegooid. Ik ben gaan kijken wat de wereld me te bieden had. En toen leerde ik leuke mannen kennen, en leuke vrouwen die met mannen omgingen. Al die meningen, die had ik toen niet meer."⁸

Feministes die wat dieper in de beweging zaten, kijken soms juist niet met gemengde gevoelens terug op die harde norm van 'vrouwen

SCUM Manifesto door Valerie Solanas.

Ontwerpster Katie Maclachlan gaf de eerste afbeelding van het manifest een nieuwe vormgeving.

Want wat mannen allemaal door de eeuwen heen over vrouwen geschreven hebben, dat kent zijn weerga niet. Dus dit was nou eindelijk een vrouw die echt met volle kracht van leer trok tegen het mandom."⁷

De propagandistische literatuur over het verschil tussen mannen en vrouwen, hoe geagiteerd ook, had invloed. Ekelschot is een voorbeeld van iemand die in het hart van de feministische beweging zat. Haar verhaal laat zien hoe Nederlandse feministes zelf geleidelijk aan ook radicaler werden. Vrouwen die verder van de ideologische kern van de beweging verwijderd waren, kregen deze ontwikkeling van het feminisme in mindere mate mee. Door brochures als het *SCUM Manifesto* werden zij met verwarrende nieuwe normen geconfronteerd. De toen negentwintigjarige Marja Ruijterman vertelt hoe de feministische ideeën over man-vrouwverhoudingen voor haar emotioneel ver-

gaan niet met mannen om'. Angèle van Hanswijk was onder andere actief binnen de actiegroep van vrouwen rond het radicaalfeministische en lesbische Paarse September. Zij is van mening dat er door deze extreme opstelling bij vrouwen iets veranderd is. Toch zegt zij in een interview: "Ik weet wel dat ik gewoon heel erg het gevoel had alsof ik in één grote vechtpartij gewikkeld was. Dat ze denken: daar heb je die mannenhaters weer. Op een gegeven moment besepte ik: ik wil niet mijn hele leven lang vechten, ik wil gewoon ook dat de mensen me aardig vinden." Van Hanswijk voelde een innerlijke verplichting om voortdurend de strijd met de maatschappij aan te gaan, maar besepte ook dat op een gegeven moment de beweging verzachtte en zichzelf de strijd moe was. Zowel ideologisch als pragmatisch was het de norm om zo min mogelijk met mannen van doen te hebben. Een problematisch punt, niet iedere >>

vrouw kon zich hierin vinden. Dit uitte zich met name in het lesbische aspect van de feministische beweging.

Lesbisch zijn

“En je had toen ook heel veel vrouwen die plotseling lesbisch werden en die dachten dat ze het waren. Het sloeg aan alle kanten door dat feminisme. Ik had gewoon m'n kinderen en m'n werk en daar had ik m'n handen vol aan. En ik vond dat ik op mijn manier al radicaal genoeg leefde, ik had geen enkele behoefte om nog radicaler te worden.”⁹ In de tweede feministische golf was er veel aandacht voor lesbische vrouwen (hoewel de aanwezigheid van lesbiennes aanvankelijk als bedreiging voor de beweging werd gezien)¹⁰. Aan de ene kant was dit een kwestie van lesbische emancipatie, aan de andere kant was het ook een uitingsvorm van het feminisme. Anke Manschot beschrijft lesbisch-zijn als een statement: “Op de een of andere manier kwam je veel meer lesbische vrouwen tegen. Lesbisch zijn was ineens eigenlijk een pre. De heterovrouwen moesten zich eigenlijk schamen dat ze nog met een man naar bed gingen. Mannen waren toch onderdrukkers. Dat was ook een uitwas: vrouwen waren alles, en mannen waren... Dat vind ik nu met name echt te overtrokken. Toen stond ik daar wel groten-deels achter.”¹¹

De radicale stroming in het feminisme stond afwijzend tegenover contact met mannen. Vrouwen moesten een keuze maken tussen hetero- of homoseksualiteit, en de grens werd soms scherp getrokken. Vrouwen die heteroseksueel waren maar zich wel met het feminisme identificeerden, werden soms het leven flink zuur gemaakt. Niet alleen relaties met mannen waren verdacht, ook was er een scheiding tussen ‘politieke’ en andere lesbiennes. Vrouwen die uit politieke overwegingen lesbisch waren geworden, konden soms op een speciale status rekenen. Marja Ruijterman vertelt hoe zij op een feest werd aangesproken op haar lesbische relaties: “En toen vroeg ze: ‘Zeg, jij woont met die vrouw daar beneden (ik woonde toen met een Franse vrouw), zijn jullie lesbisch?’ Dus ik zeg: ‘Ja.’ ‘Is het een politieke keuze?’ ‘Nee, nee, ik was het al.’ ‘O’, zegt ze en toen kon ik gaan. Toen was het niet meer interessant, want zij had een politieke keuze gemaakt. Dus een offer gebracht.”

Rol van het socialistisch feminisme

Het feminisme was als beweging nauw verbonden met politieke stromingen. Met name het marxistische gedachtegoed speelde een belangrijke rol. *Een rebelse meid is een parel in de klassenstrijd* was niet voor niets de titel van een Dolle Mina-brochure. Het marxisme zou van oudsher de gelijkberechtiging van man en vrouw hebben voorgestaan, maar feministes waren niet per definitie socialistisch. Zo zorgde de spreekwoordelijke ‘mevrouw Philips’ dikwijls voor debat: als vrouw behoorde zij tot ‘ons feministes’ en was enige solidariteit toch

op zijn plek. Tegelijkertijd was de echtgenote van de gloeilampengigant onderdeel van het onderdrukkende systeem en moest dus door de arbeiders bestreden worden.¹²

Vanaf 1969 organiseerden de sociaaldemocratische Rooie Vrouwen zich binnen de Partij van de Arbeid, in de eerste helft van de jaren 1970 ontstonden de meer radicale fem(inistisch)-soc(ialistische) praatgroepen.¹³ Inzet van de discussie was ondermeer de dienende rol van de vrouw als ‘huissloof’ voor haar man en het gezin. Sociaaldemocrate Nell van Geijtenbeek vertelt haar visie op deze koppeling van feminisme en socialisme: “De tweede feministische golf werd door de socialisten aan het marxisme gekoppeld. Mannen moesten verzorgd, opgelapt, verpleegd worden. En er moest geneukt worden. Dan konden de mannen de volgende dag weer vrolijk aan het werk. En dat allemaal voor een salaris. Daar kwam het op neer. Althans in de marxistische leer. Hier hadden wij het dus over, in een fem-soc groep. Maar na verloop van tijd vond ik deze groepen wel wat benauwend worden. Het werd teveel een religie, dan vind ik het altijd eng worden. Je kunt niet alles oplossen met een theorie.”¹⁴

Het theoretische karakter van het marxisme was niet alleen voor Van Geijtenbeek een probleem. Voor sommigen was het dogmatisch denken te benauwend, anderen voelden zich door de hoogdravendheid van de marxistische discussie buitengesloten en schikten zich in een dienende rol: “En mijn vriendin en ik die zorgden voor de koffie,” aldus Marja Ruijterman. Een andere feministe vertelt dat iedereen in de praatgroep gelijk was, maar: “Degene die het meeste had gelezen die had het hoogste woord.” Hannah van Buuren probeerde wél een verbinding te leggen tussen het feminisme en marxisme: “Ik had bijvoorbeeld prachtige constructieartikelen over hoe je je huwelijk kon bewaren en marxistisch kon zijn en lesbisch kon zijn. En ik herinner me nog dat de ideoloog van het COC, ene Ben, naar mij toe kwam en zei: ‘dit is magistraal’. En naderhand heb ik me rot geschaamd. Ik ben constructies aan die mensen aan het geven. Dat wil ik niet meer. Het was dwingend, ik voelde dat als een keurslijf. Ik zal geen wóórd meer schrijven en geen wóórd meer spreken als het niet eerst innerlijk is doorvoeld. Toen ben ik van de constructies afgestapt.”¹⁵

Een marxistische verklaring werd in de fem-socgroepen steeds minder als noodzaak gezien. Eigen gevoelens en dagelijkse ervaringen

moesten de ruimte krijgen, zo analyseert Saskia Poldervaart: “Maar heel snel gingen ook de studiegroepen van Marx over in een soort praatgroep. Dan gingen ze eerst even snel de tekst bespreken en dan: hoe ervaar jij dat? Heel vaak over: seksualiteit, *fake* orgasme, wat doe je met lastige mannen op straat, de taakverdeling in huis, wat doe je als je merkt dat je collega’s meer verdienen?”¹⁶

Voor sommige vrouwen was de druk van collega’s en praatgroepen zo groot dat zij zich tegen hun zin met het marxisme bezighielden. Het ‘gewone’ taalgebruik van tijdschriften zoals de *Opzij* maakte de verwoording van persoonlijke gevoelens een stuk eenvoudiger dan het ‘keurslijf’ van een marxistisch vertoog.

Stereotype uiterlijkheden

Groepsdruk binnen de feministische beweging zorgde ervoor dat vrouwen zich ‘verplicht’ voelden tot gedachten en handelingen die niet uit zichzelf voort kwamen. Soms kan een zetje

Bron: www.vrouwenvoorlater.nl/huizen/adam/index.htm

‘Wij vrouwen’: strijdlieiders zingen in het vrouwenhuis.

in de ‘goede’ richting bevrijdend werken, maar het omgekeerde is ook mogelijk. Dat gold niet alleen voor grote kwesties als de verhouding tussen vrouwen en mannen, het lesbisch zijn of de aanhang van het marxisme. “De cultuur was vaak dat vrouwen zaten te breien, want dat was nadrukkelijk vrouwelijk en daar hoefde je je niet voor te schamen. Dan kon je gelijk heel geëmancipeerd zijn. Nou, ten eerste: ik kon niet breien, zo ben ik niet opgevoed. Maar ook die nadrukkelijkheid, daar hield ik niet zo van. Ik vond dat je je dan als het ware contra-afhankelijk opstelt. Je hoeft jezelf niet waar te maken. Je mag gewoon breien. Als je dat leuk vindt, moet je dat vooral doen. Maar, verzet heeft altijd iets van twee kanten.”¹⁷

Dat iets futiels als breien zo uitgebreid geanalyseerd moe(s)t worden, is tekenend voor de norm. Feministes ‘hoorden’ te breien, en wanneer een vrouw zich daar niet mee bezig wilde of kon houden dan had ze aan de groep iets uit te leggen.¹⁸ Het begrip ‘contra-afhan-

kelijkheid' dat Hilde Krips-Van der Laan hier gebruikt, raakt daarom aan de kern van dit artikel. Dé symbolen van het jarenzestigfeminisme – de tuinbroek en de (verbrande) beha – laten in de herinnering van de geïnterviewde vrouwen deze contra-afhankelijkheid duidelijk zien. Net als bij het breien werd ook de kledingkeus bepaald door de omgeving waarin de vrouwen actief waren. Voor Manschot was Hedy d'Ancona met haar mooie pakjes en gelakte nagels een voorbeeldvrouw, maar: "In Nijmegen was echt de sfeer van de tuinbroek. Die gingen we dan in Amsterdam kopen. Ik weet nog wel een winkel, De Mof, op de Haarlemmerdijk, die had de beste tuinbroeken. En ja hoor, daar heb ik echt een aantal jaren in gelopen. Iedereen droeg het, bijna iedereen. In zoverre was ik ook niet 'eigen' genoeg om mijn eigen kleding te bepalen."

Hannah van Buuren herinnert zich dat 'mooi kleden' uit den boze was, want dat was een manier om de man te behagen: "Dus uit die beha,

mand met een frisse blik nodig om de vrouwen van een dwingende groeps cultuur bewust te maken.

Het onbehagen in de kraakbeweging

De feministische beweging opereerde niet in een maatschappelijk vacuüm. Vanaf de jaren 1960 lieten verschillende subculturen en protestgroepen van zich horen. Voor vrijwel al deze bewegingen gold de leus 'het persoonlijke is politiek', die nota bene in het feminisme haar oorsprong vond.²⁰ Acties van deze *new social movements*²¹ waren gericht op een radicale verandering van de maatschappij: ter inspiratie putten actievoerders uit persoonlijke conflicten met de samenleving en creëerden zij tegelijkertijd een nieuwe levensstijl. Met die nieuwe levensstijl werd politiek ook persoonlijker: de ideologie van de subcultuur drong verder door in de privésfeer. De groep

legd een onvermijdelijkheid. De individuele verlangens moeten worden opgeofferd om een uniforme groeps cultuur te kunnen vormgeven. De Ruyter haalt hier Freud en zijn *Das Unbehagen der Kultur* uit 1930 aan: het individuele geweten corrigeert voortdurend het contrast tussen individuele verlangens en verplichtingen aan de groep, wat op den duur tot frustratie ('das Unbehagen der Kultur') leidt. Als concreet voorbeeld uit de kraakbeweging citeert De Ruyter een bekentenis van een actievoerder uit Den Bosch: "Toch zat me iets dwars en ik kon het maar niet duidelijk krijgen wat dat nou precies was. Tot het ineens door me heen schoot, dat ik me verplicht voelde om mee te doen. Verplicht voelde om 'erbij' te horen. [...] Verplicht, om steeds duidelijk te blijven maken dat ik er ook mee bezig ben."²⁴

De Ruyter trekt uit deze en andere voorbeelden een vergaande conclusie. De subcultuur verliest volgens hem aan mogelijkheden tot interventie in de maatschappij omdat binnen de beweging zich een levensstijl ontwikkelt die veel strenger is dan het leven buiten de subcultuur. De radicale actiepunten die de gehele samenleving hadden moeten vernieuwen, worden nu voornamelijk op de eigen groep geprojecteerd. Progressiviteit wordt vervangen door conservatisme en actievoerders verlaten de beweging. Zowel ideologisch als numeriek verliest de subcultuur aan (politieke) macht.

Het onbehagen in de feministische subcultuur

Zoals het voorbeeld van de kraakbeweging laat zien, was het bestaan van een (dwingende) groeps cultuur niet beperkt tot de feministische beweging. Wellicht is het onvermijdelijk dat ontwikkeling van een nieuwe subcultuur tot normering leidt. De feministes waren zich hier zelf ook van bewust. Radicaalfeministe Anneke van Baalen schrijft in haar memoires *Brusterschap* dat ze wel degelijk in de gaten had dat hun beoogde 'subcultuur' tot niets anders zou leiden dan 'een nieuw getto': "Om die nieuwe normen ging het immers. Onze revolutie zou cultureel zijn."²⁵ Van Baalen meende dat aan deze gettovorming te ontsnappen was door het feminisme dynamisch te houden. Voor de vrouwen verder verwijderd van de ideologische kern van de beweging was dit echter niet zo eenvoudig, deze waren op zoek naar zekerheid: "Dus dan zoek je alsmaar naar waarheden. En je kunt heel schuldig over voelen als dat niet blijkt te kloppen, of als je niet aan de normen die daarbij horen kunt voldoen. Dat gaat ook diep naar binnen toe. En ik denk dat er ook mensen zijn die zich daardoor echt beschadigd hebben gevoeld. Niet willens en wetens, we wilden niemand beschadigen, maar in die processen zijn diepe wonden geslagen."²⁶

Het voortdurend zoeken naar waarheden kon voor vrouwen ook op een teleurstelling uitlopen. In een vergelijking met de kraakbeweging kan de conclusie van De Ruyter gelden: in plaats van de voor ogen staande bevrijding bood de beweging op gezette tijden benauwing. >>

"Vrouwen tegen gedwongen heteroseksualiteit" (Internationale Vrouwendag, 1979).

uit die strakke kleding! Dat was de norm van de subgroep. Ik deed daaraan mee. Totdat een zangeres die toen erg in was, Coby Schreijer, echt een volkse zangeres, op een feest tegen mij zei: 'Meid je hebt vrij zware borsten, ik zou het niet doen als ik jou was, want op je vijftigste...' Nou ja, allez. Dus toen ben ik met dat onderdeel gestopt."

Het bevrijden van de beha had niet alleen te maken met vervelend zittende beugels of het behagen van mannen, maar maakte ook deel uit van een sociaal gebeuren: de bijbehorende verbrandingsrituelen op de binnenplaats van het vrouwenhuis stonken enorm, maar waren vooral ook gezellig.¹⁹ Groepsdruk is een gecompliceerd fenomeen: ideologische eisen en gezelligheid gingen hand in hand. Maar zoals het voorbeeld van van Buuren laat zien, bleek er ie-

eiste een solidaire opstelling en verwachtte dat je je met huid en haar aan de politieke theorie overleverde.

De subcultuur die wat betreft organisatievorm en culturele uiting het meeste met de vrouwenbeweging overeen komt, is de kraakbeweging. Binnen de radicale vleugel van beide bewegingen was soms ook overlap, bijvoorbeeld bij het kraken van Vrouwenhuizen.²² Cultuurpsycholoog Dick de Ruyter schreef in 1986 in een artikel over 'het onbehagen in de subcultuur' hoe een nieuwe manier van wonen-leven-werken onttaarde in "een verplichtend normenstelsel, waarin gewetenswroeging, schuldbesef en exkommunikatie-angst onbewust de strenge dienst uitmaken."²³

Volgens De Ruyter is de beperking die door een subcultuur aan het individu wordt opge-

Of dit, zoals De Ruyter voor de kraakbeweging impliceert, het feminisme als maatschappelijke kracht minder 'machtig' maakte, kunnen wij op basis van het interviewmateriaal niet concluderen. Uit de interviews bleek niet dat de vrouwen daadwerkelijk met de beweging braken. De bewustwording van de (dwingende) groeps-cultuur manifesteerde zich geleidelijk en ook was het feminisme een bredere sociale beweging waardoor een overgang naar mildere varianten of ingroei in de maatschappij eenvoudiger was (en dan ook plaatsvond). Om te kunnen concluderen of dit de feministische beweging verzwakte of verdeelde en daardoor minder invloedrijk maakte, is verder onderzoek nodig.

Van Baalen geloofde dat ontsnapping aan de 'gettovorming' mogelijk was. Zij bekeek de feministische beweging van bovenaf en bevond zich ondermeer door haar werk voor de feministische uitgeverij 'De Bonte Was' in een omgeving waarin fulltime aandacht was voor theoretische en activistische ontwikkeling. Volgens sociologe Barbara Ryan zijn het juist de theo-

kern bevonden op een andere manier met het feminisme bezig. Doordat zij soms een gebrek aan theoretische vorming kenden, of zich in het geheel niet voor de theorievorming interesseerden, en niet continu dicht op het organiseren van grote acties zaten, hadden zij meer last van groepsdruk. (Wat overigens niet uitsluit dat bijvoorbeeld vrouwen die wél veel met feministische theorieën in aanraking kwamen zich ook niet op hun gemak voelden, vergelijk de ervaring van van Buuren.) De positie van de vrouw binnen de beweging had vaak invloed op de beleving van de norm.

In het proces dat Ryan beschrijft, ontstond de impressie dat feminisme iets was voor radicale vrouwen (wat in de visie van Ryan leidde tot het verdwijnen van de Amerikaanse feministische beweging).²⁸ De genoemde socialistische-marxistische invloeden versterkten deze radicaliteit. Het inspireerde het vasthouden aan een voorhoede die de revolutie zou brengen. Aan de andere kant moesten volgens de democratische gedachte de vrouwen buiten de ideo-

men tot subtielere vormen van 'machtsuitoefening' over de groep. Deze 'machtsuitoefening' was niet per se bewust, maar eerder een 'bijwerking' van participatie in een groep. Om erbij te horen heetten mannen nu eenmaal onderdrukkers, hoorde *De schaamte voorbij* op het nachtkastje, verbrandde je met z'n allen beha's in de achtertuin, werden marxistische constructies geprezen en kwam de juiste tuinbroek uit Amsterdam.³⁰

De frustratie die uit de verhalen van de vrouwen naar voren komt, kan ook te maken hebben met het feit dat ze niet op 'hun' plek zaten in de beweging. Wat deed bijvoorbeeld iemand als niet-marxist in een feministisch-socialistische praatgroep? Het is een belangrijke, maar moeilijk te beantwoorden vraag hoe deze vrouwen op de 'verkeerde' plek terecht kwamen. Dit heeft enerzijds te maken met de definitie van 'verkeerd': een beweging die openstaat voor alle vrouwen zou in theorie niemand moeten uitsluiten. Ook het onderzoek van Anne Dijkman naar impliciete uitsluiting in het taalgebruik van het feministische maandblad *Opzij* laat dit zien. Ondanks het feministische idee van 'wij vrouwen' bleek dat bepaalde categorieën vrouwen van zowel buiten als binnen de feministische beweging systematisch niet voorkwamen in dit populaire tijdschrift. Dijkman concludeert dat 'wij' als norm en 'zij' als afwijkend in de geschiedenis van *Opzij* voortdurend anders ingekleed werd. Daarmee zijn dus ook de processen van in- en uitsluiting aan historische verandering onderhevig. De (talige) normen hadden gevolgen voor de beweging: "Zo zijn binnen het feminisme de geconstrueerde verschillen tussen mannen en vrouwen lang overdreven, terwijl interne verschillen zijn geminimaliseerd. [...] Het betreft hier echter slechts een geconstrueerde *illusie*, die niettemin zeer dwingend en normerend kan zijn, hoezeer ze ook voor emancipatiedoeleinden bedoeld is."³¹ De historische dynamiek die Dijkman constateert, is interessant. Dit zou breder getrokken kunnen worden: een tijdschrift als *Opzij* is een voorbeeld van een antwoord binnen de feministische beweging op het marxistische 'constructie-schrijven'. Het voor sommige feministes benauwende kader van een socialistische analyse werd door *Opzij* aangevuld met een meer toegankelijke en politiek 'neutrale' analyse van de positie van de vrouw.

Anderzijds is het ook mogelijk dat de indeling van de feministische beweging die in de theoretische literatuur wordt gemaakt in de praktijk niet van toepassing is. Een voorbeeld van een dergelijk onderscheid is de opsplitsing in gelijke-rechtenfeminisme, radicaal feminisme en socialistisch feminisme.³² In praktijk en in ieder geval in de beleving van de vrouwen liepen deze stromingen door elkaar. 'De' feministische beweging bestond dan ook niet. Sterker nog, vrouwen ontplooiden zich juist binnen meerdere richtingen, waardoor vanuit een individueel oogpunt de opdeling in stromingen er nauwelijks toe doet.

Met het streven naar vrije ontplooiing zette

Reclame voor het vrouwen-tijdschrift *Katijf*, de voortzetting van de Fem Soc Nieuwsbrief, die werd uitgegeven door de stichting Landelijk Sekretariaat Feministies Socialisties Platform. Het eerste nummer verscheen in februari 1981, laatste nummer (49) in februari 1989; doel was informatie te geven over politieke en maatschappelijke zaken die voor vrouwen van belang zijn.

Bron: Aletta. Instituut voor Vrouwengeschiedenis, Amsterdam. Nummer beeldarchief: 104000294. © Onbekend

rieën en ideologieën die een onderdeel waren van het ontwikkelen van een bijzondere feministische identiteit. Met betrekking tot het Amerikaanse feminisme beschrijft zij hoe door de veelheid aan theorieën scheidslijnen getrokken werden tussen verschillende groepen feministische vrouwen.²⁷ Ook in Nederland waren de vrouwen die zich verder van de ideologische

logische kern ook kunnen participeren. Poldervaart beschrijft in een artikel over socialistisch feminisme in Nederland hoe de redactrices van het feministische blad *Katijf* kritiek leverden op de vrouwenbeweging. Ze vielen over het feit dat verschillen tussen vrouwen lang werden ontkend uit angst voor schisma's in de linkse hoek.²⁹ De beweging moest haar toevlucht ne-

Bron: http://www.verzetmuseum.org/binaries/museum/wissexpoo/poster/high_res_1024px/emancipatie/vrouw_beslis.jpg

Affiche met aankondiging van een abortusbetoging te Utrecht.

het feminisme zich af tegen de verzuiling van de voorgaande decennia. De invloed van deze traditie op de feministische beweging moet niet onderschat worden. De drang om zich los te maken uit het keurslijf van de zuil leefde bij de vrouwen sterk. Dit artikel laat zien dat het feminisme ondanks de intentie om het anders aan te pakken niet voor iedereen een oplossing bood. Of normering ontstaat doordat vrouwen hun verzuilde opvoeding meenamen of doordat politieke organisatie altijd tot normering leidt, is een vraag die nader onderzocht kan worden. Feit blijft dat de feministische beweging in hetzelfde patroon verviel als waar zij zich tegen wilden afzetten: “[...] We kwamen allemaal uit autoritaire, katholieke jarenvijftiggezinnen. We hebben de oude manieren van normeren van onze ouders gebruikt om anderen en elkaar onze eigen ideeën op te leggen.”³³

Om de feministische beweging verzuild te noemen, gaat te ver, maar ieder droeg een eigen autoritaire opvoeding met zich mee. Als een feministe haar eigen weg zocht en tegen de groepscultuur inging, werd hier meteen een oordeel over geveld. En juist dit oordeel schiep een nieuw onbehagen bij de feministische vrouwen.

Conclusie

Tijdens de tweede feministische golf werd het persoonlijke politiek, maar het politieke ook persoonlijk. Dit had vergaande consequenties. We hebben in de eerste plaats gezien dat er verschillende gedragsregels bestonden: als vrouw behoorde je niet met mannen om te gaan, seksuele geaardheid werd verbonden aan een politiek offer, artikelen schreven graag in marxistische constructies en een eigen kledingsmaak werd ingeruild voor de tuinbroek en een breiwerk. Het is essentieel om in te zien dat dit in de literatuur altijd als ‘neutrale’, algemeen gedeelde eigenschappen van het feminisme zijn beschouwd. Wat de verhalen van de geciteerde feministes over deze vaak aangehaalde voorbeelden uniek maakt is dat ze in tegenstelling tot een positieve bevrijding een negatieve emotionele kant laten zien.

Het is duidelijk dat een deel van de vrouwen zich niet op hun gemak voelde. We kunnen hier vijf oorzaken voor aanwijzen. Ten eerste gaat de ontwikkeling van een nieuwe (sub)cultuur vaak gepaard met het ontstaan van nieuwe normen. Ten tweede had de positie van de vrouw binnen de beweging invloed op de beleving

hiervan. Hoe verder verwijderd van de ideologische kern, hoe minder een vrouw betrokken was bij het ontwikkelen en implementeren van de nieuwe normen. En hoe minder een vrouw in staat was om invloed op de organisatie en richting van de beweging uit te oefenen, hoe groter de kans op vervreemding van de groep. Ten derde zorgde het dogmatische karakter van het marxisme voor een sterke nadruk op het belang van eenheid binnen de beweging. Ten vierde is het de vraag of ‘de’ feministische beweging eigenlijk wel bestond. Door in- en uitsluitingsmechanismen ontstond een steeds veranderend wij-zij-beeld en in praktijk van praatgroepen en vriendinnencontacten liepen de verschillende stromingen door elkaar. Het was dus ook moeilijk om je eigen weg te vinden. Tot slot imiteerde de feministische beweging (onbedoeld) de verzuilde samenleving van de jaren daarvoor, waardoor bevrijding voor sommige vrouwen een onbehagen werd.

Het feminisme past in de ontwikkeling van nieuwe subculturen omdat er nieuwe mogelijkheden tot politieke interventie werden ontwikkeld. Deze nieuwe strategie had maatschappelijk positieve, maar binnen de beweging ook negatieve gevolgen. De geïnterviewde vrouwen hadden moeite met sommige nieuwe normen en groepsdruk. Anders dan voor de kraakbeweging, waren deze gevolgen voor het feminisme nog niet in de literatuur geëxpliciteerd. Naar het ontstaan van een normerende groepsdruk binnen de feministische beweging naar analogie van de verzuiling, naar de verandering in normen en ‘wij’-‘zij’-verdelingen gedurende de jaren 1960 en 1970, en vooral naar de invloed van een dwingende subcultuur op de machtspositie van de beweging (betrokkenheid, aantal leden?) in het politieke veld zal verder onderzoek verricht moeten worden. De belangrijkste implicatie van de verhalen van de geïnterviewde vrouwen, is een herwaardering van het ‘vrijheid blijheid’-beeld over de feministische beweging. Het algemene beeld van ‘wij, vrouwen’ moet genuanceerd worden, een bewustzijn van een zeker onbehagen binnen de beweging is hiervoor onontbeerlijk. // >>

Martine van Leeuwen (1986) is student Research Master ‘Migration and Global Interdependence’ aan de Universiteit Leiden.

Contact: Klikspanweg 71, 2324 LV Leiden.

Tel: 0031-6-18148735.

E-mail: vanleeuwen.martine@gmail.com

Anne Petterson (1987) is student Research Master ‘Political Culture and National Identities’ aan de Universiteit Leiden.

Contact: Hazeveld 1, 2405 AD Alphen a/d Rijn.

Tel: 0031-172-497929 of 0031-6-16581521.

E-mail: a.f.petterson@gmail.com

Noten:

- 1 Wij willen dr. Dennis Bos, Gerda Kuiper, dr. Marlou Schrover en drs. Bart van der Steen bedanken voor hun hulp en kritische opmerkingen bij dit artikel
- 2 De belangrijkste boeken over de tweede feministische golf in Nederland zijn: Irene Costera Meijer, *Het persoonlijke wordt politiek. Feministische bewustwording in Nederland, 1965-1980*. Amsterdam, 1996 en Vilan van de Loo, *De vrouw beslist. De tweede feministische golf in Nederland*. Wormer, 2005. Alleen het eerste hoofdstuk van Costera Meijer besteedt aandacht aan het ontstaan van een 'wij, vrouwen'-cultuur. Ook bij Saskia Wieringa, 'Imitatie en transformatie. Een verkenning van actierepertoires en protestculturen in de lange jaren zeventig' in: Marian van der Klein en Saskia Wieringa (red.), *Alles kon anders. Protestrepertoires in Nederland, 1965-2005*. Amsterdam, 2006, pp. 9-18 is in beperkte mate over groeps cultuur iets terug te vinden
- 3 Deze interviews zijn afgenomen door BA-studenten onder leiding van dr. Dennis Bos, in het kader van de collegereeks *Oral History* (2006-2009) aan het Instituut voor Geschiedenis, Universiteit Leiden. In hun keuze voor respondenten en gespreksonderwerpen werden de studenten volledig vrij gelaten. De gesprekken duurden ongeveer een tot anderhalf uur en vonden plaats aan de hand van individuele vragen. In dit artikel worden enkel de meest sprekende interviews geciteerd. De overige respondenten vertelden min of meer gelijklopende verhalen.
- 4 Costera Meijer, *Het persoonlijke wordt politiek*, pp. 2-6
- 5 Interview met Francis van Soest, maart 2007
- 6 Interview met Angèle van Hanswijk, mei 2007. Volgende citaten van Van Hanswijk komen uit ditzelfde interview.
- 7 Interview met Marijke Ekelschot (z.j.).
- 8 Interview met Marja Ruijterman (z.j.). Volgende citaten van Ruijterman komen uit ditzelfde interview.
- 9 Interview met Marjan Berk, maart 2009.
- 10 De zichtbaarheid van lesbische vrouwen zou het idee op kunnen wekken dat alle feministes mannenhaatsters zouden zijn. Vilan Van de Loo, *De vrouw beslist...*, pp. 123-124.
- 11 Interview met Anke Manschot (z.j.).
- 12 'Mevrouw Philips' kwam een aantal keer in de interviews ter sprake. Vanaf de jaren 1950 was in ieder Nederlands huishouden wel een gloeilamp of huishoudelijk apparaat van de firma Philips te vinden. Dat 'meneer Philips' – als hoofd van dit gigantische Nederlandse concern en daarmee de personificatie van de uitbuitende werkgever in het algemeen – door socialisten gewantrouwd moest worden, stond buiten kijf. Het oordeel over zijn echtgenote, 'mevrouw Philips', vormde voor socialistisch feministen echter een dilemma. Vgl. Costera Meijer, *Het persoonlijke wordt politiek...*, pp. 116-117.
- 13 Vgl. Saskia Poldervaart, 'Van persoonlijke politiek naar institutionalisering: socialistisch feminisme in Nederland, 1970-1989', in: Marian van der Klein en Saskia Wieringa (red.), *Alles kon anders. Protestrepertoires in Nederland, 1965-2005*. Amsterdam, 2006, pp. 87-107.
- 14 Interview met Nell van Geijtenbeek, maart 2006.
- 15 Interview met Hannah van Buuren, maart 2007. Volgende citaten van van Buuren komen uit ditzelfde interview.
- 16 Interview met Saskia Poldervaart (z.j.).
- 17 Interview met Hilde Krips-Van der Laan, april 2006.
- 18 Vgl. *NRC Next*, 27 maart 2009, over de tentoonstelling 'Knitted Worlds': 'Feministen ontdekten het breien in de jaren zestig en zeventig, toen vrouwen nog veel te bevechten hadden in de kunst. [...] Vanuit hun underdogpositie kozen vrouwelijke kunstenaars de aanval door rolpatronen te bevestigen. Ze gingen borduren en breien. Want, als je porno of politiek in brave huisvlijt verpakt, is het contrast zo groot dat de boodschap des te harder aankomt. Een V-halstrui vol on-esthetische schaamlippen, dat komt aan.'
- 19 Over het verbranden van beha's bestaat enige onzekerheid: Hannah van Buuren vertelt over het verbranden van beha's in de tuin van het vrouwenhuis. Volgens Saskia Poldervaart is het slechts één keer gebeurd in 1970 bij het standbeeld van Wilhelmina Drucker. (Over de verbranding bij het standbeeld wordt ook gezegd dat het ging om een korset, in plaats van een beha. De vraag is misschien ook welk woord men in 1970 gebruikte om een beha te beschrijven.) Vgl. Vilan Van de Loo, *De vrouw beslist...*, p. 81 en p. 85.
- 20 Costera Meijer, *Het persoonlijke wordt politiek...*, pp. 8-11.
- 21 Saskia Poldervaart, 'Van persoonlijke politiek naar institutionalisering...', pp. 88-90.
- 22 Anneke van Baalen, *Brusterschap. Memoires, artikelen, 1971-1997*. Eigen beheer, 2003, p. 56 over het Amsterdamse Vrouwenhuis: "Een aantal kraakvrouwen bleek trouwens geen enkele behoefte te hebben aan ons; die vonden het al een enorme luxe om een subcultuur zonder mannen te hebben, al hadden ze daar een hele technische streekschool voor moeten kraken en bezetten en onderhouden en bevoorraden. Maar er waren er ook bij die een breder ideaal dan gezelligheid hadden en vonden dat het Vrouwenhuis ook feministies moest

Propaganda voor het Feministies socialisties platform (fem-soc groep).

- zijn. Zo ontstond de paradoxale situatie dat kleine groepjes feministes voor andere de situatie gingen scheppen die ze voor zichzelf hadden willen hebben: een gelegenheid om af en toe eens een feministies gesprek te voeren of een feministies feest te vieren."
- 23 Dick de Ruyter, 'Het onbehagen in de subcultuur', in: *Marge*, 1986, pp. 12-16.
  - 24 Geciteerd bij: Dick De Ruyter, 'Het onbehagen...', p. 15.
  - 25 Anneke Van Baalen, *Brusterschap...*, p. 57.
  - 26 Interview met Dip Dibbets, mei 2007.
  - 27 Barbara Ryan, 'Ideological Purity and Feminism. The U.S. Women's Movement from 1966-1975', in: *Gender and Society*, 2, 1989, pp.239-257, aldaar pp. 251-254.
  - 28 Barbara Ryan, 'Ideological Purity and Feminism. The U.S. ...', pp. 251-254.
  - 29 Saskia Poldervaart, 'Van persoonlijke politiek naar institutionalisering...', p. 103.
  - 30 Vgl. Saskia Wieringa, 'Imitatie en transformatie. Een verkenning van actierepertoires en protestculturen in de lange jaren zeventig', in: Marian van der Klein en Saskia Wieringa (red.), *Alles kon anders. Protestrepertoires in Nederland, 1965-2005*. Amsterdam, 2006, pp. 9-18 en pp. 14-15.
  - 31 Anne Dijkman, 'Anders dan wij: impliciete uitsluiting van vrouwen in de taal van een feministisch maandblad', in: *Raffia*, maart 2008, pp. 12-15 en p. 13 (cursivering MvL en AP).
  - 32 Zie voor een uitgebreider overzicht van de indeling van de feministische beweging: Henriët van Rossum, 'De gesubsidieerde revolutie? Geschiedenis van de Nederlandse vrouwenbeweging, 1968-1989', in: Jan Willem Duyvendak e.a. (red.), *Tussen verbeelding en macht. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland*. Amsterdam, 1992, pp. 161-180 en pp. 162-163.
  - 33 Geciteerd in: Malou van Hintum, 'De feministen van de Maria-laan. Terugblik op een tijd van harde actie en zelfcensuur', in: *Vrij Nederland*, 17 mei 2003, pp. 36-40.

Openingsbeeld: Hét symbool van feministische mode: de tuinbroek.
Bron: Aletta. Instituut voor Vrouwengeschiedenis, Amsterdam.
Fotograaf: Marjolijn van Gelder.
Nummer beeldarchief: 100021015.

Marjan Schwegman

In deze rubriek brengt *Historica* een onderzoeker voor het voetlicht die vanuit haar of zijn discipline reflecteert over de (mogelijke) meerwaarde om te werken vanuit een genderperspectief. Op de *Historica* pagina van de website van de VVG kunt u reacties op deze rubriek posten. Op die manier willen *Historica* en de VVG actief het wetenschappelijke én publieke debat rond genderonderzoek stimuleren. Deze keer komt Marjan Schwegman aan het woord. Zij promoveerde in 1989 aan de Universiteit van Amsterdam op een biografie van de Italiaanse schrijfster en feministe Gualberta Alaide Beccari (1842-1906). Ook maakt ze deel uit van de redactie van het *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* en het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* en was ze tien jaar lang Bijzonder Hoogleraar Vrouwengeschiedenis aan de Universiteit van Utrecht. In 2009 zat Marjan Schwegman in de commissie Davids die onderzoek deed naar de besluitvorming van de Nederlandse regering die leidde tot politieke steun voor de Amerikaanse inval in Irak. Sinds 2007 is ze directeur van het Nederlands Instituut voor OorlogsDocumentatie, het NIOD. Ze zorgde ervoor dat er voor het personeel meer broodjes kaas en kruidenthee werden besteld, maar dat is zeker niet haar enige verdienste als eerste vrouwelijke directeur van dat onderzoeksinstituut.

/ Renate Klinkenberg en Sara Tilstra /

Hoe bent u in de vrouwengeschiedenis verzeild geraakt?

Ik studeerde geschiedenis aan de UvA in de jaren zeventig. Er ontstond daar een vrouwengeschiedenisgroepje met onder andere Selma Leydesdorff en Suzanne van Norden waar ik aan mee ben gaan doen. Ik had me tot dan toe niet gerealiseerd dat vrouwen niet zichtbaar waren in de geschiedenis, dat was voor mij een heel nieuw perspectief. Het was snel duidelijk dat ik dat wilde veranderen en dat ik het heel merkwaardig vond dat geschiedenis niet over vrouwen ging en dus ook niet over mij. De sfeer was strijdbaar in die tijd. De docenten zagen de problemen niet, zij vonden dat de geschiedenis van vrouwen werd gedekt door de noemer van 'algemene geschiedenis'. Het was moeilijk om onderwijs te krijgen in vrouwengeschiedenis: niemand was deskundig op het terrein van vrouwengeschiedenis en ook welwillende docenten voelden zich hulpeloos als het ging om de vraag hoe ze ons moesten begeleiden. Uiteindelijk is er voor de constructie gekozen dat we zelf het werkcollege organiseerden, met een docent als kwaliteitsbewaker. Dat was toevallig mijn voorganger bij het NIOD, Hans Blom. Hij zat er bij als iemand die de kwaliteit van de bijdragen moest bewaken maar was geen inhoudsdeskundige. Deze situatie duurde een paar jaar, toen werden er door docenten wel onderwerpen aangeboden op het terrein van vrouwengeschiedenis.

Komt de rol van vrouwen in de geschiedenis tegenwoordig wel voldoende naar voren?

Ik denk wel dat er heel veel veranderd is. Je wordt nu niet meer weggehoond als je aandacht besteedt aan seksekwesties of de rol van vrouwen in de geschiedenis. Toch is er nog steeds een probleem met het erkennen en zichtbaar maken van die expertise. De facto hebben meer universitaire docenten dan voorheen kennis van gender- en vrouwengeschiedenis, maar dat is niet zichtbaar in de omschrijving van hun aanstelling. Vergroting van de zichtbaarheid van de deskundigheid op het gebied van genderstudies zou goed zijn. Toch doen ook docenten en hoogleraren die geen genderstudies in de omschrijving van hun aanstelling hebben staan wel iets met gender. Dat merk ik ook aan mezelf. Sinds 2007 ben ik bij de Universiteit van Utrecht aangesteld als hoogleraar politiek en cultuur in de lange twintigste eeuw. Momenteel heb ik daar een nulaanstelling, maar ik geef af en toe wel colleges en begeleid promovendi. Ik kan dan niet anders dan aandacht geven aan seksekwesties. Het afgelopen jaar ben ik bij-

voorbeeld betrokken geweest bij het college 'Helden en schurken'. Daar wierp ik de vraag op waarom heldendom veel meer geassocieerd wordt met mannen en mannelijkheid dan met vrouwen.

U maakte deel uit van de commissie Davids, heeft u bij dat onderzoek extra aandacht besteed aan de rol van vrouwen bij de besluitvorming?

Vrouwen waren vrijwel afwezig in dat besluitvormingsproces. Dat was voor mij wel een grote verrassing, moet ik zeggen. Waar het ging om de regering die destijds een besluit heeft genomen om steun te verlenen aan de inval in Irak wist ik al dat het daarbij vooral om mannen ging. Dat er ook op het ambtelijke niveau op een enkele uitzondering na geen vrouw aan de besluitvorming te pas kwam, vond ik echt verrassend. In de ministerraad zaten toen wel vrouwen. Maria van der Hoeven was bijvoorbeeld Minister van Onderwijs. Ik vond het opvallend dat zij een van degenen was die vanaf het begin een kritisch geluid liet horen. Maar of >>

Marjan Schwegman.

haar opstelling exemplarisch is voor de rol van vrouwen in een politiek besluitvormingsproces, dat is moeilijk te zeggen.

Vindt u het altijd belangrijk om in onderzoek een genderperspectief toe te passen?

Nee. Bij het Irakonderzoek wist ik niet hoe ik het genderperspectief had moeten inbrengen zonder de hele vraagstelling te veranderen. Het is niet altijd makkelijk om een genderperspectief toe te passen. Voor mij is het een soort automatisme, ik geloof dat ik niet anders dan vanuit een genderperspectief naar bronnen kan kijken. Dat is de ene keer zichtbaarder dan de andere keer, maar het is altijd aanwezig.

U bent de eerste directrice van het NIOD...

Directeur zeg ik dan. Dat is grappig want ik noem mezelf wel *historica*. Directeur klinkt voor mij in dit geval toepasselijker dan directrice. Ik heb associaties bij het woord directrice waarvan ik denk: nee, dat wil ik niet zijn. Ik associeer het woord bijvoorbeeld met werken op een school, terwijl mijn werk bij het NIOD echt iets heel anders is. Maar goed, wie weet komt er een dag dat directrice de juist associaties opwekt en dat het niet meer belangrijk is welk woord je gebruikt. Ik noem mezelf wel *historica*, dus ik ben inconsequent. Dat laatste is overigens geen bewuste keuze, maar ik heb wel het idee dat als ik zeg: ik ben historicus, dat dat niet dekt hoe ik mij voel.

Maakt het bij het NIOD verschil dat een vrouw nu de leiding heeft?

Dat zou je eigenlijk aan de lijdende voorwerpen moeten vragen. Ik denk wel dat het verschil maakt. Ik vind het belangrijk om een cultuur te creëren waarin ook vrouwen prettig kunnen werken. Dat zit hem in hele kleine, concrete dingen. Zo heb ik bijvoorbeeld meteen meer broodjes kaas verordonneerd omdat ik weet dat vrouwen vaker vegetariër zijn dan mannen. Toen ik hier kwam waren er altijd te weinig broodjes kaas en te veel broodjes vlees. Vrouwen drinken ook meer thee en bovendien vaker kruidenthee, dus ik heb er ook voor gezorgd dat er meer thee op tafel staat.

Bron: Beeldbank WO2 – Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Probeert u als directeur meer vrouwen te benoemen binnen het NIOD?

Ik had een beeld van het NIOD als een mannenbolwerk, maar het grappige is dat toen ik hier drie jaar geleden directeur werd er al veel vrouwen bij het NIOD werkten. Ik weet dat mijn voorganger Hans Blom heel veel proefschriften heeft begeleid op het terrein van vrouwen geschiedenis en dat hij hoge achting heeft voor vrouwen. Misschien verklaart dat waarom onder zijn directoraat relatief veel vrouwen zijn benoemd. Maar ik trof geen bewust genderbeleid aan. Ik denk dat het aantal vrouwen iets is toegenomen sinds mijn komst. We zitten nu op zo'n 45 procent vrouwen, wat niet slecht is

Gevel van het NIOD.

voor een onderzoeksinstituut als het NIOD. Sekse is ook wel iets waar ik bij sollicitatieprocedures op let. Dat kan echter ook andersom werken in gevallen waarin ik denk dat er voor bepaalde functies maar eens een man moet komen. Als je bijvoorbeeld kijkt naar de secretariale staf dan is het belangrijk dat je daar ook mannen benoemt en niet alleen maar vrouwen. Het werkt volgens mij emanciperender om een man als secretaresse aan te stellen dan een vrouw. Ik heb als ideaal dat er een goed even-

wicht is qua sekse, ik vind dat een verrijking voor de organisatie. Helaas is dat evenwicht er nog niet overall. Het NIOD valt onder de KNAW (Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen) en van de zeventien instituten die daar bij zijn aangesloten hebben er maar twee vrouwelijke directeuren. Laatst kwam aan de orde of de directeuren een charter wilden ondertekenen waarin je je als instituut-directeur verplicht om meer vrouwen in dienst te nemen. De vrouwelijke directeuren waren er

zonder discussie voor om dat charter te ondertekenen, terwijl de anderen bezwaren naar voren brachten. Natuurlijk werd in alle toonaarden verkondigd dat dat verschil in opstelling niets te maken had met de sekse van de directeur, maar mijn vrouwelijke collega en ik vonden het toch wel erg opvallend. Uiteindelijk is het charter wel ondertekend. De directie van de KNAW was voor dit beleid en dat scheelt natuurlijk enorm.

Vindt u dat dit soort maatregelen nodig zijn?

Op KNAW-niveau wel. Het gaat met name om het benoemen van vrouwen in directiefuncties. Alleen al het feit dat wij met z'n tweeën zijn tegenover vijftien mannen geeft aan dat het nodig is dat er iets verandert. Dat is ook een punt van zorg voor het NIOD. Er is één algemene directeur, dat ben ik, en dan heb je nog drie afdelingshoofden waarvan een een vrouw is. Samen vormen wij het Management Team (MT), waarin dus qua sekse sprake is van een mooi evenwicht. Maar ik vraag me vaak af: hoe bestendig is die situatie? Als mijn vrouwelijke collega en ik met pensioen gaan, wordt er dan automatisch weer een vrouw gekozen? Dat lijkt mij voor instituten als het NIOD – waar het heel goed gaat qua participatie van vrouwen – een heel belangrijke vraag: hoe continueer je die participatie? Gaat dat vanzelf? Bij de selectie van kandidaten voor functies op directieniveau heb je te maken met sollicitatiecommissies die uit een wereld komen waarin nog veel meer mannen dan vrouwen zitten en waarin het niet gewoon is dat vrouwen een hoge functie krijgen. Dan moet je je dus toch afvragen of je de seksekwestie niet tot speciaal aandachtspunt moet maken. Als mijn vrouwelijke collega over niet al te lange tijd met pensioen gaat, denk ik dat ik met het MT moet bekijken hoe we kunnen bevorderen dat er weer een vrouw wordt benoemd. De verhouding man/vrouw hoeft niet precies *fiftyfifty* te zijn, maar één dominante groep is ook niet goed. Evenwicht is mooi; dat is volgens mij belangrijk voor de werksfeer.

Wat betekent het feminisme voor u?

Feminisme betekent voor mij niet dat ik concreet politiek actief ben, het speelt voor mij wel een grote rol in de manier waarop ik het schrijven van geschiedenis opvat. Ik ben me er verder steeds van bewust dat kwesties die met macht te maken hebben ook vaak een seksecomponent bevatten. Dat uit zich ook in mijn werk als directeur. Ik besluit soms om iets niet te doen omdat het als te meisjesachtig overkomt. Het kan ook omgekeerd werken: soms doe ik iets waarvan ik weet dat het met vrouwen wordt geassocieerd, met als doel vaste, seksegerelateerde patronen te doorbreken. De beeldvorming rond het theedrinken was op het NIOD bijvoorbeeld erg negatief. In zo'n geval vind ik het belangrijk dat ik me daar niets van aan trek en dat ik gewoon thee blijf drinken. Dan kies ik ervoor de zogenaamd zachte vrouw te zijn. Het is meer een bewustzijn van het feit

dat machtskwesties zijn gerelateerd aan sekse en dat ik daar af en toe rekening mee houd, dan dat mijn feminisme zich uit in specifiek beleid of een specifieke managementstijl. Er is over mijn managementstijl wel gezegd dat ik een soort onnadrukkelijk leiderschap praktiseer. Die niet-autoritaire manier van leidinggeven zie je in onderzoeken naar managers inderdaad meer terug bij vrouwen dan bij mannen. Er wordt tegenwoordig ook gesproken over feminie leiderschap en ik denk dat ik die feminie stijl van leiderschap wel praktiseer. Maar ik weet ook dat mensen mij op onverwachte momenten als heel hard kunnen ervaren.

Er is altijd veel aandacht voor de rol van mannen in de oorlog. U houdt zich bezig met een meer vrouwelijk onderwerp in de oorlog, namelijk liefde. Bent u daarin een voortrekkers of volgt u een internationale trend?

Ik vind het belangrijk dat de categorie liefde deel wordt van de politieke geschiedenis. In de cultuurgeschiedenis was er altijd wel veel aandacht voor de liefde, maar in de politieke geschiedenis lange tijd niet. Voor mij was het werk *The Gender of History* van Bonnie G. Smith uit 1998 een *eye-opener*. Ze schrijft over toonaangevende historici als Ranke die opgroeiende in kostscholen. Zij kregen als jongetje meteen de opdracht dat ze in hun brieven naar huis niet mochten zeuren over allerlei dingen die met liefde te maken hadden. Smith laat zien dat het door de opvoeding van de mannelijke historici uit die tijd logisch is dat alles wat met vrouwen geassocieerd werd – en dus ook met liefde – in hun werk niet bestaat. Zij creëerden een politieke geschiedenis waarin het draaide om naties die met elkaar in conflict zijn. Liefde was op dat strijdtoneel totaal afwezig. Door het thema liefde in de politieke geschiedenis te brengen bedrijf je, vind ik, gendergeschiedenis zonder dat je dat zo noemt. Je doet echter precies wat in mijn ogen het doel is van gendergeschiedenis: laten zien dat de gelijkstelling van politieke geschiedenis met de geschiedenis van conflicten tussen naties ook voortkomt uit opvattingen over sekse. Op het NIOD vatten wij oorlogsgeschiedenis breed op, zodat er ook veel aandacht is voor aspecten die niet met strijd te maken hebben, maar met kwesties als verwerking en de invloed van de bezettingstijd op maatschappelijke in- en uitsluitingsprocessen. Sekse is in dat soort onderzoeken ook een categorie.

In een lezing over Hannie Schaft zei u dat het verzet van vrouwen in de oorlog vaak onbekend is omdat ze onzichtbare taken hadden verricht, bijvoorbeeld het opvangen van onderduikers in huis. Vindt u dat daar te weinig aandacht voor is in de Nederlandse geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog?

Ja, ik vind nog steeds dat de definitie van verzet zoals Loe de Jong die geeft, namelijk de gelijkstelling van verzet met georganiseerd ver-

zet, tegen de zichtbaarheid van vrouwen werkt. Zo valt bijvoorbeeld hulp aan onderduikers niet onder die definitie, omdat het daarbij gaat om verzet in huiselijk verband. Het is misschien minder aansprekend om de geschiedenis te schrijven van een vrouw die onderduikers verzorgde, omdat zo'n geschiedenis misschien eentoniger lijkt, maar het is natuurlijk wel gelijk verzet! In mijn eigen werk probeer ik van een andere definitie dan die van de Jong uit te gaan en als ik zie dat er in ander onderzoek met zijn definitie wordt gewerkt zeg ik er altijd wat van. Bij het NIOD-project 'erfennissen van collaboratie', vind ik het mooi dat er op een heel vanzelfsprekende manier aandacht wordt besteed aan de rol van vrouwen in bijvoorbeeld een ex-NSB-gezin. Vrouwen waren degenen die de heropvoeding vorm moesten geven. Ook bij dit project hoef ik zo'n aanpak niet speciaal te stimuleren; door de ontwikkeling van de gendergeschiedenis wordt dit perspectief automatisch meegenomen in het onderzoek. Mijn eigen vrouwengeschiedenisverleden heeft dus geleid tot een soort algemene kritiek op (oorlogs)geschiedschrijving waarbij het misschien niet meer over sekse of vrouwen gaat, maar waarbij sekse toch wel een rol speelt. Voor mij betekent die achtergrond ook dat ik de relatie periferie-centrum ter discussie stel. Dat kan veel vormen aannemen. Het inzicht dat de Tweede Wereldoorlog echt een wereldoorlog was en dat veel Europese landen vooral bij die oorlog betrokken raakten vanwege het feit dat ze over de hele wereld koloniën hadden, krijg je sneller als je vanuit een genderperspectief denkt. Je kunt dan de relatie Europa – koloniën omdraaien en de Tweede Wereldoorlog bezien vanuit het gezichtspunt van die koloniën. Als je bijvoorbeeld het Aziatisch perspectief als uitgangspunt neemt, krijg je een heel andere visie op de Tweede Wereldoorlog. Dat vind ik altijd heel erg spannend. En dat is wat vrouwengeschiedenis mij het meest heeft gegeven. Dat je niet meteen denkt: zo is het. Maar dat je denkt: als je het nou eens anders draait, wat krijg je dan te zien? Op die manier ben ik altijd bezig de vanzelfsprekendheid van een bepaalde relatie kritisch te onderzoeken. Gendergeschiedenis helpt dus nieuwe perspectieven te scheppen. ///

Een sociale geschiedenis van abortus in België

Met *De engeltjesmaaksters. Abortus toen het niet mocht* beoogt Diane De Keyzer een geschiedenis te schrijven van de abortusstrijd in België. Negen jaar na de liberalisering van abortus in Nederland, kreeg ook België een wet die abortus uit de strafwet haalde. Niet dat abortus in de periode ervoor een marginale praktijk was, zo blijkt uit het boek van Diane De Keyzer. De auteur benadert dit onderwerp vanuit het oogpunt van de sociale geschiedenis.

/ Hans de Waardt /

Tot voor kort leek het erop dat de strijd om de abortus tot het verleden behoorde. In Nederland is in 1981 een wet ingevoerd die weliswaar naar de letter de beslissing niet volledig bij de zwangere vrouw legt. Maar in de praktijk is abortus hier voor elke vrouw bereikbaar. De strijd die aan deze wet is voorafgegaan, ging gepaard met bizarre incidenten. Een katholieke minister van justitie die de politie op de abortuskliniek Bloemenhove afstuurt, maar de ontzuimingsactie maar weer afblaast als blijkt dat zich onder de vrouwen die de tuin van de kliniek bezet houden ook Kamerleden bevinden.

Met deze actie maakte de christendemocraat Dries van Agt vooral zichzelf belachelijk.

Een zeker zo bizar incident deed zich in België voor in 1990 toen de koning zichzelf voor een dag buiten zinnen liet verklaren zodat hij niet zelf de abortuswet hoefde te tekenen, zo schrijft Diane De Keyzer.

De Keyzer was vroeger werkzaam in het onderwijs en ging in 2009 aan de slag bij het Katholiek Vormingswerk van Landelijke Vrouwen (KVLV). Incidenteel schreef zij al langer voor *De Standaard* en *De Morgen*. In haar vorige boeken ging het vaak over standsverschillen en dan vooral over de positie van dienstpersoneel: *Madame est servie* (1995); *De keukens van meesters en meiden* (1997); *Met Madame aan zee* (2007). Maar ook over de manier waarop vrouwen hun eigen leven en herinneringen ervaren: *De schaamte en de schrik* (2005).

Voor de eerste helft van *De engeltjesmaaksters* heeft De Keyzer zelf enkele rechterlijke archieven onderzocht en heeft zij enkele licentiaatsverhandelingen gebruikt. Voor het tweede deel baseert zij zich op krantenberichten en interviews met vrouwen die hebben gereageerd op een oproep. Het Belgische parket nam een eeuw geleden de bestrijding van de *abortus provocatus* ernstig. Aangeklaagden, zowel de *aborteuses* als vrouwen die een abortus hadden ondergaan, en de getuigen werden grondig ondervraagd. Daardoor kan De Keyzer veel zaken in groot detail beschrijven. Maar omdat eigenlijk alleen vrouwen zonder geld of macht werden vervolgd, duikt door deze werkwijze wel meteen het probleem op van de representativiteit. De Keyzer is zich daar van bewust. Zij bespreekt in een poging die lacune te vullen advertenties waarin vroedvrouwen bekend maakten dat zij hielpen bij het reguleren van de menstruatie. Zulke – nauwelijks verholde – codetaal was kennelijk duidelijk genoeg. De frequentie waarmee deze advertenties verschenen tot 1923, toen een wetswijziging plaatsing verbood, doet vermoeden dat dit circuit omvangrijk was. De Keyzer neemt aan dat vrouwen die hier gebruik van maakten zich dat financieel konden veroorloven. Zij heeft daar echter geen echt zicht op gekregen en ik heb niet de indruk dat zij veel moeite heeft gedaan bij het zoeken naar alternatieve bronnen. De vrouwen die de advertenties plaatsten, waren lang niet allemaal officieel erkende paramedische werkers en de vroedvrouwen die wel een erkend diploma hadden, waren officieel fel tegen de afbreking. De Keyzer is niet erg consistent in haar berichtgeving over dat probleem. Nu eens benadrukt zij dat vroedvrouwen, die

als leden van een relatief nieuwe professie streefden naar erkenning, weinig bereidheid toonden een vrouw te helpen. Maar elders vertelt zij hoe een bepaalde vroedvrouw juist wel bereid was om dat te doen.

Ook in andere opzichten wekt dit boek de indruk te snel te zijn geschreven. Bepaalde gebeurtenissen worden telkens weer herhaald en dan iedere keer alsof zij nog niet eerder aan de orde zijn geweest. Zo is er de herenboer-burgemeester Leopold H. die zijn vrouwelijk dienstpersoneel niet met rust kon laten. De man maakt allesbehalve een prettige indruk, maar het is vooral de eindeloze herhaling van zijn wangedrag die bij mij althans tot irritatie leidde.

De tekst wordt in sterke mate bepaald door de aard van de bronnen. Daardoor is het eerste deel bijna anekdotisch. Voor een belangrijk deel gaat het hier om korte en lange citaten uit de dossiers. Dat materiaal wordt vooral weergegeven. Het tweede deel van het boek, waarin de strijd om de abortuswet in de jaren 1970 en 1980 centraal staat, is gebaseerd op andere bronnen en is vooral een chronologische opsomming van acties, incidenten, publicaties en Kamerdebatten. Zo is een boek ontstaan zonder echte samenhang. De motivatie is vooral verontwaardiging over de manier waarop vrouwen uit arme en machteloze groepen het slachtoffer werden van een overheid die haar inspiratie hoofdzakelijk haalde uit de katholieke moraal. Dat leidt nogal eens tot erg kort door de bocht werk. Kort samengevat: De Keyzers boek biedt veel gegevens, maar weinig samenhang. Het beschrijft vooral en analyseert te weinig. Een echt duidelijk beeld van de praktijk van de abortus biedt het daardoor niet. Het boek is simpelweg te snel geschreven. ///

Dr. Hans de Waardt is historicus en coördinator van de mastercursus medische geschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Daarnaast is hij als docent geschiedenis verbonden aan de Letteren Faculteit van de VU.

Contact: Vrije Universiteit Medisch Centrum, Afdeling Metamedica, Van der Boechorststraat 7, 1081 BT Amsterdam.
E-mail: h.dewaardt@vumc.nl

Diane De Keyzer, *De engeltjesmaaksters. Abortus toen het niet mocht*, Van Halewyck, 2009, 391 blz. ISBN 9789056178567 €25

Het fantastische leven aan het hof van Maria van Hongarije (1505-1558)

Al in 1987 had Jacqueline Kerkhoff haar eerste 'ontmoeting' met Maria van Hongarije. Ruim twintig jaar later voltooide de historica dit proefschrift over het hof van Maria. De auteur kent Maria van Hongarije door en door. Ze portretteert deze bijzondere dame echter slechts heel kort in *Maria van Hongarije en haar hof (1505-1558). Tot plichtsbetrachting uitverkoren*. De focus ligt op het hof van Maria. Dankzij het onderzoek van zeer diverse bronnentypes (oorkonden, rekeningen, brieven, ...) uit tal van Europese archieven krijgen we inzicht in de verschillende aspecten van het boeiende en bloeiende hofleven in die tijd.

/ Véronique Lambert /

Maria van Hongarije, geboren van Habsburg, zag in 1505 te Brussel het levenslicht als derde dochter van Filips de Schone en de legendarische Johanna van Castilië, beter bekend als 'de waanzinnige'. Maria werd opgevoed aan het hof van haar tante, Margareta van Oostenrijk, in Mechelen. Ze werd door haar grootvader Maximiliaan van Oostenrijk gebruikt als pion op het Europese politieke toneel en op éénjarige leeftijd uitgehuwelijkt aan de toen nog ongeboren Lodewijk II van Hongarije. In 1514 vertrok ze naar Wenen, waar ze samen met haar toekomstige schoonzuster Anna werd opgevoed. Maria en Lodewijk trouwden in 1522. De echtgenoten bestuurden Hongarije en Bohemen samen, maar ze waren zwak, hadden quasi geen middelen en het land werd verscheurd door partijtwisten, anarchie en economische ongelijkheid. Deze factoren zorgden er mee voor dat Lodewijk in zijn strijd tegen de Turken geen fatsoenlijk leger op de been kon brengen. Hij sneuvelde in de slag bij Mohács (29 augustus 1526). Maria bleef in Hongarije tot ze na het overlijden van Margareta van Oostenrijk (1 december 1530) door haar broer Karel V naar de Nederlanden geroepen werd om er de taak van regentes op te nemen. Ze aanvaardde omdat ze zich in een penibele situatie bevond en omdat er geen andere kandidaat voorhanden was. Toch zal Maria diverse keren vragen om vervangen te worden in haar functie, evenwel zonder gunstig gevolg.

Karel V gaf aan Maria het bevel om haar Weense hofhouding achter te laten omdat veel hovelingen de Lutherse leer aanhingen. Toch verhuisde een aanzienlijk deel mee met haar naar de Nederlanden. Maria koos Brussel als vaste residentie en verenigde op die manier hof en regering opnieuw onder één dak, alhoewel de scheiding tussen de twee instanties gehandhaafd bleef. Over de regeringstaken van Maria komen we in dit boek nauwelijks iets te weten: de reorganisatie van de centrale regeringsraden, haar kwaliteiten als landvoogdes, de mate waarin ze als vrouw al dan niet haar stempel

kon drukken op de politiek, ...

Het boek focust op het hofleven. Er wordt haarfijn uitgelegd hoe het hof van Maria in Wenen, Innsbruck, Boeda, Praag, Pressburg en Brussel gestructureerd was, welke functies er aan het hof bestonden, wie de hovelingen waren en wat ze deden. De lezer vindt hier een schat aan informatie en is dankzij het onderzoek van Kerkhoff in staat om binnen te kijken in het paleis en deel te nemen aan het indrukwekkende hofceremonieel.

In het hoofdstuk over de hofcultuur maken we ook kennis met de inrichting van de paleizen en de buitenverblijven. We mogen deelnemen aan enkele feesten, zoals het dubbelhuwelijk van 1515 in Wenen en de feesten van Binche in 1549. De tafel aan het hof was trouwens streng gereguleerd. In de hofordonnanties werd uitvoerig beschreven hoe de tafel moest geschikt worden, waar, wanneer en wat gegeten werd, wie voor de bediening zorgde en hoeveel iedereen moest krijgen. Haar favoriete tijdverdrijf was jagen. Ze was beroemd om haar jachtkwaliteiten en onderscheidde zich van de andere dames door in rijzit te jagen, waardoor zij de 'mannelijke jageres' werd genoemd.

Het laatste hoofdstuk gaat in op het reizende hof. Maria reisde per wagen of te paard, maar een groot deel van de hofhouding legde de weg te voet af. Zo ging de hofstoet ongeveer vijftwintig kilometer per dag vooruit. Overnachten gebeurde bij bevriende adel of in kloosters. In 1556 vertrok Maria uit de Nederlanden. Ter gelegenheid van de abdicatie van Karel V had ook Maria het regentschap neergelegd. Ze was er van overtuigd dat een vrouw niet geschikt was om te regeren, want ze werd nooit even sterk gevreesd of gerespecteerd als een man. Haar laatste lange reis bracht haar naar Spanje, waar ze twee jaar later overleed.

De lezer van het boek blijft ietwat op zijn honger zitten wat betreft de persoon van Maria van Hongarije zelf. Heel wat aspecten van haar leven en persoonlijkheid komen niet aan bod. Ik denk aan de briefwisseling die ze voerde met Erasmus, haar standpunt tegenover de lutheranen, haar neerslachtigheid, haar militair in-

zicht, ... Maar dat neemt niet weg dat hier een bijzonder interessant boek voorligt dat de tot nu toe verborgen aspecten blootlegt van het leven aan het hof in de eerste helft van de zestiende eeuw. Vlot leesbaar en toegankelijk voor een groot publiek. En dank zij de bronnenpublicaties in bijlage ook zeer interessant voor vakmensen. ///

Véronique Lambert is doctor in de geschiedenis (Universiteit Gent) en master in cultuurmanagement (Universiteit Antwerpen). Momenteel is ze conservator van het museum Kortrijk 1302 en docent aan de Universiteit Antwerpen in de opleiding cultuurmanagement. Ze was projectleider van de tentoonstelling 'Vrouwen van Vlaanderen' in Kortrijk, Rumbeke en Male (15 mei – 13 september 2009) en auteur van het gelijknamige boek dat verschenen is bij Stichting Kunstboek.

Jacqueline Kerkhoff, *Maria van Hongarije en haar hof (1505-1558). Tot plichtsbetrachting uitverkoren*, Hilversum, Uitgeverij Verloren, 2008, 360 blz. ISBN 978-90-6550-941-3. €29

Vrouwenberoepen gepost

/ Els Flour /

Beroepen waren rond de eeuwwisseling een veelgebruikt onderwerp op postkaarten. Ze tonen onder meer hoe breed de waaier aan vrouwenberoepen was en hoe groot de kloof tussen het burgerlijke ideaal van de huisvrouw en de realiteit. Soms waren de kaarten vooral illustratief, soms dienden ze om wantoestanden aan te klagen. Toen in 1910 op de Wereldtentoonstelling in Brussel een tentoonstelling over huisarbeid in België de wantoestanden in die – sterk vervrouwelijkte – sector aanklaagde, hoorden daar maar liefst 160 verschillende postkaarten bij. Maar evengoed duikt in een archief een losse postkaart op met sprekend commentaar. Over de kantwerksters in Brugge bijvoorbeeld: “Ziehier de kantwerksters van Brugge. Bestaat dit in uw land ook? Het lijkt me een armoedig beroep te zijn, waarin men weinig verdient en hier in Brugge ziet men niet anders”.

De postkaarten over vrouwelijke advocaten die onder meer in Frankrijk en Nederland verschenen, staken de draak met de nieuwe vrouwelijke ambities. Ze deden dat door de focus te leggen op het spanningsveld tussen de ‘natuurlijke’ rol van vrouwen als moeders en huishoudsters en de publieke rol die ze als advocaat zouden opnemen. De reeks waaruit ik er hier één licht, circuleerde in Frankrijk ca. 1900, toen Jeanne Chauvin als eerste vrouw toelating kreeg het beroep uit te oefenen – wat een kleine mediastorm creëerde. Ze bestaat uit vijftien kaarten, waarin een vrouw in toga een gepassioneerend betoog houdt over de geschiktheid van vrouwen voor de advocatuur en in één moeite door het wanbeheer hekelt

van mannelijke politici. De baby pop die steeds naast haar zichtbaar is, ontcracht haar pleidooi van meet af aan op subtiële wijze, zeker wanneer ze halverwege de zitting moet onderbreken om ‘haar erfgenaam’ de borst te geven. Met haar weelderige krullen en kokette blik staat deze ‘advocate’ ook haaks op het *sérieux* dat het beroep kenmerkte – en dat de eerste vrouwelijke (kandidaat-)advocaten uitstraalden.

De debatten over de toelating van vrouwen tot de advocatuur aan het einde van de 19de eeuw, waarin in België Louis Frank een belangrijke rol speelde, beperkten zich dus niet tot de hoge ‘cenakels’ van het parlement en de rechtbanken, of tot de eerder elitaire feministische tijdschriften. Via postkaartenreeksen en karikaturen bereikte de kwestie een breder publiek. ///

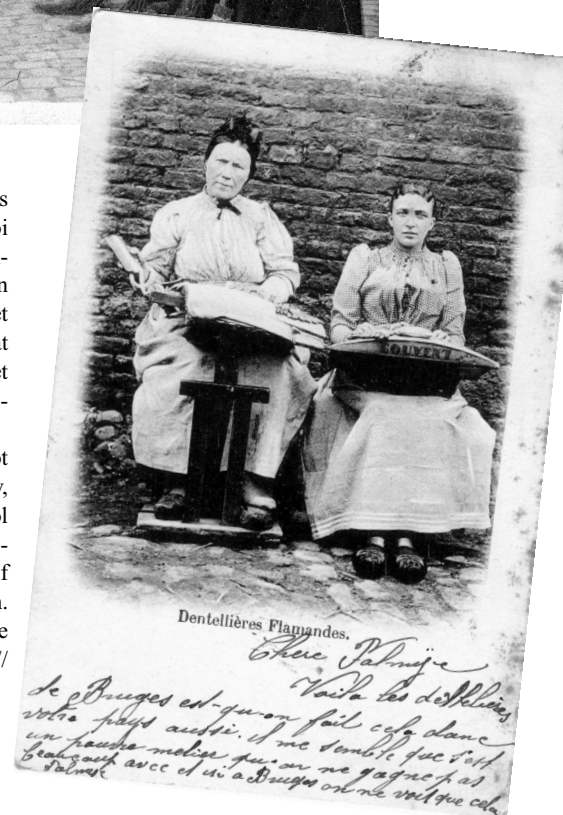

Foto links:
‘Gelieve de zitting 10 minuten op te schorten. Mijn erfgenaam huilt van de honger’, ca. 1900, postkaart.

Foto’s boven:
De stratenveegsters van Luik, ca. 1900, postkaart.
‘Voici les dentellières de Bruges’, ca. 1919, postkaart.

Bron foto’s: Archiefcentrum voor Vrouwengeschiedenis.

Els Flour is archivaris bij het Archiefcentrum voor Vrouwengeschiedenis (Brussel) en bestuurslid van de Vereniging voor Gendergeschiedenis.

Contact: AVG, Middaglijstraat 10, 1210 Brussel, telefoonnummer: 32 (0)2 229 38 31. E-mail: E.Flour@amazon.be.

Service / Nieuwe boeken

Service / Tentoonstelling

Where My Girls At?!

Het Historisch Museum Rotterdam zet een spotlight op female hiphop. Een tentoonstelling, optredens, demo's en workshops presenteren in stijl de vrouwelijke invloed op hiphop. Muziek, lifestyle, mode, dans en de beeldvorming binnen deze veelzijdige subcultuur komen aan bod. De expositie in het Gemaal op Zuid en diverse events geven een beeld van de geschiedenis en de huidige stand van zaken van vrouwen in de hiphop-scene. Internationaal én met een Rotterdamse invalshoek. Hiphop is op het eerste gezicht een macho subcultuur. Wie beter kijkt, ziet dat vrouwen al vanaf het ontstaan van hiphop in het New York van de jaren zeventig actief meedoen. De tentoonstelling geeft een overzicht van vrouwelijke hiphop aan de hand van vijf onderdelen die elk een aspect van de subcultuur belichten: muziek, dans, beeldvorming, film en mode en stijl.

Datum: t/m 10 juli 2010

Waar: Het Gemaal op Zuid, Pretoriaaan 141, Rotterdam

Informatie: www.hmr.rotterdam.nl/

Service / Aankondiging

Symposium en boekpresentatie: 'Multatuli en de emancipatie'

Het Persmuseum, Aksant en het IISG organiseren in samenwerking met het Multatuli Genootschap op zaterdag 30 oktober 2010 een gevarieerde middag rondom 'Multatuli als emancipator' met een symposium, een boekpresentatie en de finissage van een kleine tentoonstelling met Multatuliana uit de collecties van het Persmuseum en het IISG.

Drie thema's staan centraal: (vrije) arbeid bij Multatuli, vrouwen (Multatuli als feministische inspiratiebron) en de receptie van het werk van Multatuli – in het bijzonder de Max Havelaar – in de pers. Uitgangspunt van deze middag is (nieuw) licht te werpen op deze drie thema's en andere accenten te leggen.

Het voorlopige programma ziet er als volgt uit:

14.00-16.45 uur: symposium met 3-4 sprekers die op drie thema's ingaan en discussie

16.45-17.15 uur: presentatie boek (Ulla Jansz en Myriam Everard (red.))

17.15-17.45 uur: finissage kleine tentoonstelling (tentoonstellingsruimte IISG)

Aansluitend: borrel 19.00 uur: einde

Locatie: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG),

Cruquiusweg 31, 1019 AT Amsterdam. <http://www.iisg.nl/addressnl.php>

Datum: 30 oktober 2010, vanaf 14:00

Informatie: www.multatuli.nu/?p=97

Nieuwe boeken

Ann David, Mips Meyntjens

Oud = Out : ervaringen van lesbische en biseksuele vrouwen, geboren voor 1945.

Bevat een thematische analyse van veertien interviews met lesbische en biseksuele vrouwen, geboren tussen 1910 en 1940, en zes persoonlijke verhalen.

De veertien vrouwen vertellen over: kindertijd en puberteit; hun eerste lesbische

gevoelens, hun eerste vriendinnetjes; hoe en waar ze uitgingen; de evolutie in hun zelfbeeld als lesbische vrouw en het proces van zelfaanvaarding; reacties van de buitenwereld op hun coming out; de redenen waarom ze er soms voor kozen hun seksuele voorkeur verborgen te houden; hun relatie(s) en hoe ze die vorm gaven.

Antwerpen, 2009, €12,50

Els Kloek

Vrouw des huizes : een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw.

De Nederlandse samenleving was al vroeg georganiseerd in kleine wooneenheden: jonge mensen vormden een huishouden, zodra ze een eigen woning hadden. Voor het houden van zo'n eigen huis was de huisvrouw cruciaal. Van oudsher had zij geen tijd om dagenlang in de keuken te staan, maar besteedde wel veel aandacht aan het schoonhouden van huis en omgeving. Ze was niet belezen of erudiet, maar kon wel goed rekenen en organiseren. Ze had weinig talent voor ondergeschiktheid, maar was niet te beroerd om huishoudelijk werk te doen. Els Kloek laat zien hoe de rol van de huisvrouw zich in de Nederlandse geschiedenis steeds heeft gevoegd naar de omstandigheden van de tijd. Daarmee verklaart zij hoe de ondernemende huisbestierster van toen zich ontwikkelde tot de in deeltijd werkende zorgmoeder van nu.

Balans, 2009, €19,95

Eric Palmen

Kaat Mossel, helleveeg van Rotterdam : volk en verlichting in de achttiende eeuw.

Aandacht voor het Rotterdamse oproer in 1783 en 1784 en de rol van Kaat Mulder, oftewel Catharina Mulder (1723-1798) daarin.

Palmen beschrijft de invloed van de Verlichting op de sociale beeldvorming van het volk, de langetermijngeschiedenis van de culturele gebruiken die in het oproer een rol speelden en de verhouding tussen volk en elite.

Bert Bakker, 2009, €19,95